

РЕФЕРАТ

Дипломна робота містить: 75 сторінок, 11 рисунків, 47 посилань на літературні джерела.

Об'єкт дослідження: інститут освіти в Україні.

Мета роботи: дослідження функціонування інституту освіти в умовах воєнного стану в Україні.

Методи дослідження: аналіз та синтез, узагальнення та порівняння, вторинний аналіз соціологічних даних, соціокультурний та інституціональний аналіз.

Предмет дослідження: функціонування інституту освіти в умовах воєнного стану в Україні.

Для досягнення поставленої мети в роботі вирішено наступні завдання дослідження:

1. розглянути основні теоретико-методологічні підходи до вивчення освіти як соціального інституту;
2. визначити особливості дослідження вищої освіти крізь призму соціокультурного та інституціонального аналізу;
3. проаналізувати організацію освітнього процесу в Україні під час війни;
4. провести емпіричне дослідження освіти в умовах воєнного стану та запропонувати практичні рекомендації щодо покращення ситуації з освітою в Україні.

Ключові слова: ВИЩА ОСВІТА, ТЕНДЕНЦІЯ РОЗВИТКУ, ГЛОБАЛІЗАЦІЯ, ІНСТИТУТ.

ABSTRACT

Thesis contains: 75 pages, 11 figures, 47 references to literary sources.

Object of research: the education system in Ukraine..

Purpose: nvestigating the functioning of the education system in conditions of a state of war in Ukraine.

Research methods: analysis and synthesis, summarization and comparison, secondary analysis of sociological data, socio-cultural and institutional analysis.

Subject of research: the functioning of the education system in conditions of a state of war in Ukraine.

To achieve this goal in the work it is necessary to solve the following research objectives:

1. Examine the main theoretical and methodological approaches to studying education as a social institution.
2. Define the peculiarities of researching higher education through the prism of socio-cultural and institutional analysis.
3. Analyze the organization of the educational process in Ukraine during the war.
4. Conduct empirical research on education in conditions of a state of war and propose practical recommendations to improve the education situation in Ukraine.

Keywords: HIGHER EDUCATION, DEVELOPMENT TREND, GLOBALIZATION, INSTITUTE.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ	9
1.1. Основні теоретико - методологічні підходи до вивчення освіти як соціального інституту	9
1.2. Особливості дослідження вищої освіти крізь призму соціокультурного та інституціонального аналізу	14
Висновок до першого розділу	22
РОЗДІЛ 2. ОСВІТА ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	23
2.1. Підходи до досліджень в сфері освіти в соціології	23
2.2. Дослідження освітніх проблем дітей в умовах війни в Україні	31
2.3. Організація освітнього процесу під час війни	40
Висновок до другого розділу	48
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСВІТИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	49
3.1. Програма та інструментарій соціологічного дослідження	49
3.2. Аналіз результатів та практичні рекомендації	58
Висновок до третього розділу	71
ВИСНОВКИ	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	78

ВСТУП

Актуальність теми. Освіта є одним з найважливіших соціальних інститутів, який впливає на розвиток людини, суспільства та держави. Освіта формує світогляд, цінності, компетенції та ідентичність особистості, а також сприяє економічному зростанню, соціальній мобільності, демократизації та інтеграції. Освіта є також об'єктом інтересу різних наукових дисциплін, зокрема соціології, яка вивчає освіту як складний багаторівневий феномен, що взаємодіє з іншими соціальними інститутами, процесами та структурами.

Однак освіта не є статичною та незмінною, а навпаки, зазнає впливу різних внутрішніх та зовнішніх чинників, які вимагають її адаптації та трансформації. Одним з таких чинників є воєнний стан, який характеризується наявністю збройного конфлікту, загрози національній безпеці, обмеженням прав та свобод громадян, а також психологічним та економічним напруженням. Воєнний стан ставить перед освітою нові виклики та проблеми, які потребують аналізу та вирішення.

Україна є однією з країн, яка переживає воєнний стан внаслідок анексії Криму Російською Федерацією в 2014 році та військової агресії на Донбасі, яка триває до сьогодні. Ці події призвели до загибелі та поранення тисяч людей, внутрішньої переміщення мільйонів громадян, зруйнування інфраструктури та економіки, а також до політичної та соціальної кризи. Воєнний стан в Україні також суттєво вплинув на функціонування інституту освіти, який зіткнувся з численними труднощами та змінами.

Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності, територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям і органам місцевого

самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове обмеження конституційних прав і свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Воєнний стан в Україні був запроваджений з 5:30 24 лютого 2022 року строком на 30 діб внаслідок повномасштабної, неспровокованої збройної агресії російської федерації проти України. Воєнний стан став викликом для всіх сфер життя держави, зокрема для інституту освіти, який зіткнувся з проблемами забезпечення безперервного надання освітніх послуг, збереження освітнього середовища, адаптації до нових умов функціонування, виконання заходів цивільного захисту, інформування та підтримки учасників освітнього процесу.

Довідка про ступінь наукової розробки теми дипломного дослідження. Варто зауважити, що дослідження, пов'язані з проблемами освіти висвітлені у роботах багатьох вчених-соціологів Е. Дюркгейма, М. Вебера, О. Конта, П. Сорокіна, К. Маннгейма тощо. Система освіти розглядає І.Валлерстайн, Д.Белл, З.Бауман, Ф.Кумбс, Е.Тоффлер.

Вагомий внесок у сучасну соціологію освіти та дослідження питань глобалізації вищої освіти, інформатизації, трансформації, модернізації, в освітній системі внесли такі українські соціологи, як В. Бакіров, В. Астахова, Я. Зоська, Л. Герасіна, В. Кузьмін, Т. Каменська, М. Лукашевич, А. Лобанова, О. Навроцький, С. Оксамитна, Є. Подольська, В. Пилипенко, Л. Сокурянська, О. Хомерікі, Л. Хижняк, Н. Шевченко, В. Чепак, Д. Швець, О. Якуба.

Проблеми освітнього процесу в Україні в умовах воєнного стану досліджують С. Дембіцький, О. Злобіна, Н.Костенко, Т.Скрипниченко, С. Шевченко, О.Локшина, О. Шпарик та інші дослідники.

Метою даної дипломної роботи є дослідження функціонування інституту освіти в умовах воєнного стану в Україні.

Для досягнення цієї мети було поставлено наступні **завдання**:

- розглянути основні теоретико-методологічні підходи до вивчення освіти як соціального інституту;
- визначити особливості дослідження вищої освіти крізь призму соціокультурного та інституціонального аналізу;
- проаналізувати організацію освітнього процесу в Україні під час війни;
- провести емпіричне дослідження освіти в умовах воєнного стану та запропонувати практичні рекомендації щодо покращення ситуації з освітою в Україні.

Об'єктом дослідження є інститут освіти в Україні.

Предметом дослідження є функціонування інституту освіти в умовах воєнного стану в Україні.

Методи дослідження. Теоретико-методологічну основу дослідження складають концептуальні праці закордонних і українських дослідників щодо проблем розвитку та становлення інституту освіти, загальнотеоретичні положення класичної та сучасної соціології. Для досягнення поставленої мети та завдань дослідження застосовуються такі методи як: аналіз та синтез, узагальнення та порівняння, вторинний аналіз соціологічних даних, соціокультурний та інституціональний аналіз для вивчення особливостей освітніх процесів через призму культурних чи інституціональних впливів в контексті війни. Для збору первинної соціологічної інформації використано метод опитування.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у дослідженні сучасних тенденцій розвитку інституту освіти в умовах воєнного стану, зокрема систематизовано уявлення щодо **досліджень в сфері освіти в соціології** в умовах воєнного стану.

Теоретичне і практичне значення отриманих результатів. Робота має теоретичне та практичне значення. З теоретичної точки зору, робота сприяє розширенню наукових знань про освіту як соціальний інститут, а також про її функціонування та розвиток в умовах воєнного стану. З практичної точки зору, робота може бути використана для розробки та реалізації ефективних стратегій та заходів, спрямованих на підтримку та поліпшення освіти в Україні, а також на забезпечення її відповідності сучасним викликам та потребам суспільства. Отримані результати сприяють розвитку теоретичних підходів до вивчення впливу воєнного стану на функціонування освітніх інститутів, розкриваючи різні аспекти впливу конфлікту на навчальний процес та соціальну адаптацію студентів. Розроблення рекомендацій для покращення освітнього процесу в умовах воєнного конфлікту дає змогу покращити функціонування освітніх інститутів в умовах воєнного стану. Ці рекомендації можуть бути використані органами управління освітою для покращення навчального середовища під час війни. Положення роботи можуть бути використані педагогами та адміністрацією навчальних закладів для адаптації освітнього процесу до складних умов воєнного стану, покращення безпеки та якості освіти для студентів та педагогічного персоналу. Отримані результати дають покращують розуміння шляхів вирішення проблем, з якими зіткнулися студенти та педагоги під час воєнного конфлікту, сприяючи їхній соціальній адаптації та психологічному благополуччю.

Коротка довідка про структуру роботи. Структура роботи складається з трьох розділів, які відповідають завданням дослідження. У першому розділі розглядаються теоретико-методологічні засади вивчення вищої освіти, у другому розділі аналізується освіта як об'єкт соціологічного дослідження та її проблеми в умовах війни, у третьому розділі представляються результати емпіричного дослідження освіти в умовах воєнного стану та практичні рекомендації щодо покращення

ситуації з освітою в Україні. Основні результати роботи представлені у висновках

Апробація отриманих результатів.

Кудряшова А. **Current trends in the development of education in the context of globalization** // Політ. Сучасні проблеми науки. Гуманітарні науки: тези доповідей XXI Міжнародної науково - практичної конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених: [у 2-х т.] – Т.1 (м. Київ, 5-9 квітня 2021 р.) / [ред. кол.: Н.В.Ладогубець, А.М.Кокарева та ін.]; Національний авіаційний університет. – К.: НАУ, 2021. - С.222-224.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ

1.1. Основні теоретико - методологічні підходи до вивчення освіти як соціального інституту

Перші дослідження в галузі освіти, що були присвячені ролі освіти в суспільстві, були пов'язані з іменами Т. Веблена, Е. Дюркгейма, Дж. Дьюї. Починаючи з 20-х років ХХ століття, обмеженість аналітичних і концептуальних можливостей педагогіки і психології щодо питань організації та змісту освіти стала стимулом для проведення соціологічного аналізу. Ідеї розвитку освіти, запропоновані М. Вебером, Е. Дюркгеймом, К. Марксом, утворили теоретичні основи для класичних і сучасних соціологічних теорій освіти.

Представники структурно-функціонального та конфліктологічного напрямів, такі як Л. Альтюссер, С. Боулз, Г. Джинтіс, Т. Парсонс, у своїх дослідженнях розробляють теоретико-методологічний апарат, що стосується функціонування освіти в сучасному суспільстві, соціокультурної динаміки освіти та її відокремлення як самостійної галузі.

В європейських країнах під час освітнього буму протягом 60-70 років ХХ століття відбулося відновлення активних досліджень у галузі соціології освіти. Роботи західних соціологів, таких як П. Бурдьє, Ф. Кумбс, М. Троу, спрямовані на розробку цього напрямку. Характерною рисою їхніх досліджень є визнання та перевага соціокультурного підходу як методологічної основи соціології освіти.

Сучасний розвиток зарубіжної соціології освіти представлений в трудах видатних науковців, таких як М. Арчер, Дж. Болі, Р. Будон, Дж. Коулман, Н. Луман, Дж. Мейер, Ж. Пассерон. У їхніх дослідженнях освіти

розглядається як морфогенетичні, функціонально-системні особливості, що виступають інструментом для встановлення розрізень, комунікації та габітуалізації. Усі ці процеси є характерними для системи освіти як в інституціалізованих, так і в неінституціалізованих формах. Інституціалізація системи освіти веде до становлення її як цілком автономної системи, здатної до розвитку на основі обмеженого втручання інших соціальних підсистем у її функціонуванні.

Українська соціологічна спільнота стійко фокусує свою увагу на освіті як соціальному інституті і соціальних аспектах вищої освіти. Особливу увагу заслуговують досягнення соціологів у другій половині ХХ століття, таких як А. Астахова, О. Дікова-Фаворська, В. Добреньков, В. Нечаєв, С. Оксамитна, А. Осипов, Є. Подольська, М. Руткевич, Л. Рубін, Л. Сокурянська, М. Тітмі, В. Турченко, Ф. Філіппов, А. Шерега, С. Щудло, О. Якуба та інші вчені. Ці дослідники детально вивчали проблеми ролі освіти у функціонуванні та розвитку суспільства, соціальної мобільності, життєвих планах молоді, а також соціальних характеристик викладачів і вчителів.

Ці автори досліджували соціокультурний портрет і освітній рівень молоді, трудову активність та виховання студентів, починаючи з початку ХХ століття. Аналіз можливостей використання потенціалу студентства, вивчення моделей поведінки у студентських групах, професійних орієнтацій випускників шкіл та впливу вищої освіти на структуру суспільства (зокрема, роботи М. Руткевича, Л. Рубіна, В. Шубкіна) активно розвивалося у 1960-ті роки. Вони вивчали соціальні аспекти системи освіти та взаємозв'язки соціального інституту освіти з іншими інститутами суспільства. Надзвичайно важливим внеском стали дослідження процесів соціалізації через освіту та взаємодії викладачів з учнями та студентами, що проводилися такими дослідниками як Е. Астахова, В. Нечаєв, А. Осипов, М. Руткевич, Ф. Філіппов, О. Якуба.

Можна виділити два основних напрямки досліджень освіти як соціального інституту:

1. Внутрішньо-інституційний напрямок:

- Аналіз внутрішніх проблем освіти як соціального інституту.
- Розгляд соціальних аспектів діяльності суб'єктів освіти.
- Вивчення структури і функцій системи освіти.
- Дослідження соціального статусу педагогічних працівників як соціальної групи.

- Вирішення проблем соціального управління системою освіти.

2. Зовнішньо-інституційний напрямок:

● Аналіз взаємодії освіти з іншими соціальними інститутами, такими як виробництво, наука, культура, політика і інші.

● Дослідження зв'язків освітнього процесу з іншими соціальними процесами.

● Вивчення впливу освіти на інші сфери суспільства та його взаємозв'язок з іншими соціальними інститутами.

Ці два напрямки дозволяють глибше розуміти як внутрішні, так і зовнішні аспекти функціонування освітнього процесу і його ролі в суспільстві.

Еміль Дюркгейм вважав, що освіта представляє собою вплив, який здійснюють дорослі покоління на тих, хто ще не готовий до соціального життя. Він визначав мету освіти як виховання та розвиток конкретного набору фізичних, інтелектуальних і моральних якостей, які вимагає політична система в цілому, а також конкретне середовище, для якої індивід спеціально призначений. Дюркгейм також вбачав освіту як інструмент соціалізації, тобто процесу вивчення та внесення особистості в суспільство. За його думкою, неможливо відокремлювати освітню систему від суспільства, оскільки вони взаємно відображають один одного. В будь-який час і в будь-якому місці інститут освіти тісно пов'язаний з

іншими інститутами, сучасними цінностями суспільства та переконаннями, наголошував Дюркгейм [1].

Важливо відзначити, що соціологічний аналіз освіти в першу чергу зосереджується на її інституційних характеристиках, як об'єкта і предмета дослідження. Система освіти виступає як ключовий соціальний інститут, що визначає рівень науково-технічного, економічного і культурного прогресу суспільства.

Для того щоб сприяти цьому прогресу, освітній інститут повинен не лише відповідати потребам сучасності, але й мати здатність до випереджаючого розвитку. Такий підхід визначає необхідність не лише адаптації до сучасних вимог, але і активного впровадження новаторських ідей та підходів. Враховуючи, що освіта виступає як країна для передачі знань та формування цінностей, її структура і функції впливають на багатоаспектні аспекти розвитку суспільства.

Будь-який соціальний інститут має свою соціально детерміновану мету і конкретні функції, які забезпечують реалізацію цільового призначення даного інституту. Крім того, він характеризується певним набором статусів і ролей. Соціальні інститути виступають гарантами стійкості відносин між індивідами, що підтверджує думка американського соціолога С. Ліпсета.

Згідно з Ліпсетом, без соціальних інститутів неможливо задовольнити найважливіші соціальні потреби та забезпечити організований процес колективної діяльності. [2]. У соціології інститут стає одним із ключових понять, що визначає сутність впорядкованого соціального життя. Такий підхід також відображений в роботах Г. Спенсера, який розглядав вивчення інститутів як аналіз будови і розвитку суспільства, визначаючи їхню сутність як основу соціології як науки.

Інституційний аналіз, який застосовується в рамках соціологічної науки, спрямований на розкриття ролі і місця освіти в сукупній системі

суспільних відносин. Цей підхід дозволяє визначити, наскільки ефективно освіта виконує свої функції відповідно до потреб соціальної системи в цілому. Також проводиться аналіз взаємозв'язків між системою освіти та іншими соціальними інститутами.

У рамках інституційного аналізу досліджується внутрішня структура освіти, зокрема соціальні ролі і статуси, види діяльності, а також формальні організації. Наголошується на важливості організаційного аспекту освітніх процесів, які допомагають передавати цінності, навички і знання від однієї людини або групи іншим, як визначено Ніколасом Смелзером. Такий підхід допомагає зрозуміти роль освіти в суспільстві та її внесок у передачу та засвоєння знань та цінностей.

Освіта, як соціальний інститут, представляє собою сукупність історично сформованих, закріплених, стійких та самооновлюваних видів соціальних взаємодій. Її головна мета полягає в задоволенні потреб суспільства у передачі знань від одного покоління до іншого.

Соціально-історично сформована як самостійна суспільна структура, освіта володіє всіма характеристиками соціального інституту. Еміль Гідденс, англійський соціолог, зазначає, що генезис інституційних характеристик освіти відбувався поступово, в результаті вкорінення в суспільному житті різноманітних зв'язків, спрямованих на передачу та трансформацію знань в глибокі соціальні відносини між учасниками освітніх взаємодій, що відповідали соціальним потребам.

Формування сучасної освіти співпало з поширенням друкованих матеріалів та підвищенням рівня грамотності. Цей процес дозволив зберігати, відтворювати та використовувати знання для широкого кола людей в різних місцях. З індустріалізацією праця стала більш спеціалізованою, а знання все більше набувало абстрактної форми, не обмежуючись лише практичними вимірами [3].

У цьому контексті Гідденс правильно акцентує увагу на одній із ключових соціальних функцій освіти як соціального інституту, а саме - економічній функції. Ця функція проявляється у тому, що освіта виступає не лише як засіб передачі знань, але й як важлива детермінанта формування соціально-професійної структури. Освіта, виконуючи економічну функцію, забезпечує формування комплексу знань і навичок, необхідних для виконання різних виробничих завдань у суспільстві. Це важливо для підтримки і розвитку виробничих секторів та забезпечення потреб економіки. Отже, Гідденс вірно визначає економічну роль освіти і розглядає її як ключовий чинник, що визначає соціально-професійну структуру суспільства через передачу конкретних навичок і знань, необхідних для виробництва та розвитку економіки.

1.2. Особливості дослідження вищої освіти крізь призму соціокультурного та інституціонального аналізу

Культурологічна школа, у своїх концепціях, розглядає вищу освіту як модель культури, яка повинна відповідати потребам суспільства та пропагувати ідеї відкритості, єдності освітнього простору та гуманізації свідомості. Кожен з таких підходів передбачає аналіз конкретних аспектів вищої освіти, таких як історія університетів, їхні інституціональні зв'язки, структура та функціонування вищих навчальних закладів у певному соціальному, культурному та національному контексті, а також структура університетського знання і інше.

При такому підході аналіз вищої освіти як культурного явища в умовах глобального космополітичного середовища стає значно більш складним. Важливо розглядати вищу освіту не лише як технічний аспект передачі знань, але й як складову культурного простору, що взаємодіє з різними соціокультурними контекстами. Глобалізація та космополітизм ставлять питання про збереження культурної ідентичності в контексті

вищої освіти, а також вплив глобальних тенденцій на культурні особливості навчального процесу. Такий підхід до аналізу вищої освіти в культурологічному контексті враховує не лише фактори глобалізації, але й визначає значення місцевих культурних впливів на освітній процес.

Соціокультурний підхід заслуговує ґрунтовного розгляду серед розмаїття культурологічних підходів до аналізу вищої освіти. У багатьох країнах полікультурність у вищій освіті обґрунтована цілою низкою споріднених за змістом теорій:

- теорією освітнього мультикультуралізму М. Уолцера;
- теорією складнокультурного підходу В. Тишкова;
- теорією багатокультурної освіти Г. Дмитрієва;
- теорією мультиетнічної освіти Дж. Бенкса;
- теорією мультикультурної освіти Я. Пей та Р. Люсієра;
- теорією школи діалогу культур В. Біблера;
- теорією полікультуралізму в освіті А. Реана та Н. Бордовської;
- теорією полікультурної освіти З. Малькова, В. Макаєва, Л. Супрунової;
- теорією ліберального плюралізму в освіті Б. Вільямса;
- теорією виховання конвертованої людини В. Семенова;
- теорією глобальної освіти А. Коджаспарова тощо.

Так, у рамках соціокультурного підходу визнається, що освіта, так само, як і інші соціальні інститути, є похідною від більш широкого елемента соціального простору, а саме - культури. Основна теза полягає в тому, що культурний вплив є первинним у визначенні структури та функцій соціальних інститутів, включаючи освіту.

Цей культуроформуєчий чинник виступає як основа, від якої виводяться соціальні утворення відповідно до внутрішньої соціокультурної матриці, соціогенетичного коду та "харизматичного змісту". Такий підхід вказує на те, що освіта не може бути відокремлена

від культурного контексту, і вона взаємодіє та відтворюється відповідно до культурних цінностей, переконань і традицій суспільства.

У другій половині 20 століття виникла нова галузь філософії і педагогіки, яка отримала назву соціологія освіти. Вона розглядає освіту як не просто локальний аспект педагогічної діяльності, але як основний елемент загальнокультурного процесу і необхідну умову для життя людини і суспільства. Питирим Сорокін вніс вагомий внесок у цю область, включивши педагогіку і соціологію освіти у свою знамениту працю про соціальну та культурну динаміку. Він розглядав педагогіку як фундаментальне поняття культурології. У своїй автобіографічній книзі "Дальня дорога" він відзначав, що його роботи по різних галузях знань є частинами єдиного цілого, а саме його "Динаміки". Сорокін підкреслював інтегральність культури, об'єднуючи цінності Істини, Добра, Краси і Користі, не тільки як модель суспільного розвитку, але й як спосіб життя, що дозволяє подолати труднощі і виклики сучасності.

Питирим Сорокін активно займався формуванням ідей про становлення людини в межах Дослідницького центру по творчому альтруїзму, що діяв в рамках Гарвардського університету. Основною метою його діяльності було сприяння "альтруїстичній трансформації людства і всього людського універсуму". Він покладав свої надії на вирішення трагічної ситуації у сучасному світі через це завдання.

Важливо відзначити, що ідеї Сорокіна не обмежувалися окремими педагогічними роздумами; натомість, вони становили цілісну систему формування людини. Його педагогічні концепції не лише мали теоретичний характер, але й були спрямовані на практичне застосування. Сорокін вважав, що побудова фундаментальних теоретико-педагогічних концепцій є передумовою для інтенсифікації свідомої педагогічної діяльності, що має конкретну виховну мету та реалізується через виховні програми.

В історії суспільства можна виділити кілька моделей культури, пов'язаних із ціннісною домінантою, навколо якої утворюється культурна система. Назвемо теоцентричну модель (або схоластичну); антропоцентриську, змістивши акценти з теологічної проблематики на питання реального людського буття, яка за часом збігається з епохою Відродження; природничо-наукову і технократичну модель, обумовлену оформленням в кінці XVIII століття натуроцентристським типом культури. Всім їм відповідають певні моделі освіти.

Сучасна культура формується як синтез досягнень попередніх епох і використовує цінності кожної культурної орієнтації в історії. Однак на думку автора, наразі не існує адекватної системи освіти, яка відповідала б сучасному етапу розвитку культури.

Важливо враховувати, що нова освітня педагогіка не повинна бути простою сумою різних підходів, таких як теоцентризм, антропоцентризм, соціоцентризм, натуроцентризм і техноцентризм. Такий еkleктичний підхід не вирішить завдання побудови єдиної та цілісної освітньої концепції. Автор підкреслює, що основою такої концепції повинна бути широко розуміла гуманітарна культура. Основна ідея полягає в розробці моделі університетської освіти, яка творчо інтегруватиме як європейські, так і східні традиції освіти.

Термін "центральна зона культури" був вперше введений Е. Шилзом у контексті аналізу "центру культури" та "центру суспільства". За словами Е. Шилза, саме центр упорядковує символи, цінності та вірування, і він є таким через свою межу та непіддатність редукції. Центр визначає природу сакрального в кожному суспільстві, представляючи собою структуру активності, ролей та інститутів всередині певного каркасу інституцій. Це ті ролі і вірування, які є основними для даного суспільства.

Ш. Айзенштадт, розробляючи свою концепцію суспільства, узяв у використання термін "центральна зона культури" і визначив його як

сукупність загальних основ світогляду. Він розглядав цей термін як "погляд на найбільш важливі проблеми людського існування і їх значення для культурної традиції, а також проблеми соціального та культурного порядку, визначення відносної важливості різноманітних вимірювань людського існування і їх значення для культурної та політичної тотожності".

За поглядами Е. Шилза та Ш. Айзенштадта, центральна зона культури є суттєвою ціннісною системою, що відповідає "іманентній потребі людей бути причетними до чогось трансцендентного". З їхнього погляду, поняття "соціетальної психіки", "матриці", "соціокоду" відображаються саме в полі центральної зони культури, а сама "центральна зона" є "джерелом символів культури, задаючи і спосіб упорядкування останніх".

У своїй оцінці нормативно-макросоціологічної парадигми смислопродукування, Ю. Романенко вказує, що смисли формуються як конденсати типізації соціального досвіду, що є примусовими для індивіда в суспільстві. Цей примус стосується підсистеми інтеграції, соціального класу, соціального поля, аутопоетичної системи чи соціальної мережі. Аналіз зосереджується на факті примусової соціалізації та загальному консерватизмі механізмів формування смислу в контексті вибору особистими цінностями власного життя. Також відзначається переважаюча роль рецепції та репродукції смислу над його конструюванням та творенням.

Отже, "центральна зона культури" виступає як складова системного та масштабного процесу, а саме культурної традиції, що є каркасним елементом культури. Функціонування культурної традиції визначає зміст соціальних практик у всіх соціальних інститутах. У контексті даного дослідження важливим є більш докладний аналіз концепції, що

встановлює стратегічне спрямування системи освіти та діяльність інституцій вищої школи.

Соціологія розрізняє різні форми соціальних інституцій, такі як повсякденні, реальні та ідеальні, які Ш. Айзенштадт називає символічними або харизматичними. Іншими словами, вони можуть бути охарактеризовані як "Я-концепції". Ці форми пов'язані із змістом креативної складової традиції, що є внутрішнім механізмом, що визначає рух культурної традиції та спрямований на відтворення певних символічних ідеальних цінностей. Цей рух викликає трансформації, що виявляються у постійному пошуку адекватних моделей. Таким чином, на рівні символів та структур суспільства креативна частина нерозривно пов'язана з процесом експансії, проявляючись у зміні меж груп, організацій та соціальних систем, а також у розвитку нових ресурсів та рівнів структурної диференціації.

Таким чином, дві функції культури - підтримання порядку і зміна порядку - є взаємопов'язаними аспектами однієї культурної традиції. Немає функціональної суперечності між ними; обидві функції становлять невід'ємну частину символічної сфери соціальної системи. За словами Ш. Айзенштадта, "потенціал змін і трансформації не є випадковим або зовнішнім щодо культури. Він іманентно присутній у взаємодії культури і соціальної структури, являючи собою парний елемент конструювання соціального порядку". У розумінні Ш. Айзенштадта соціальні інституції існують як організовані структури і як відкриті структури для досягнення нових цілей, ідеальних змістів та значень.

Представники діяльнісного підходу, наголошуючи на мотиваційно-стимулюючих аспектах діяльності особи в сфері соціальних змін, акцентували увагу на різних її складниках. Наприклад, Е. Гідденс вважав, що ключовим та визначальним елементом діяльності особи є

знання, тоді як П. Штомпка визнавав важливість ідей або того, що люди приймають за свої уявлення.

Не розглядаючи докладно термінологічні розмежування і не вдаючись в глибокий аналіз всього спектру мотиваційно-стимулюючих компонентів суб'єктів діяльності, можна звернутися до особливостей, пов'язаних із поняттям "національний характер" та ментальні характеристики українців. Ці особливості пояснюються наступними твердженнями:

- Узгодженість з цілями дослідження специфіки вітчизняного освітнього процесу.
- Врахування ментальних характеристик, які відображають образ думок та особливості мислення, тобто те, що сповідають люди як суб'єкти діяльності та генератори соціальних змін.
- Врахування ментальних цінностей, поведінкових шаблонів, установок та інших компонент, які є базовими, наскрізними і повільно змінюються, що дозволяє виявити специфіку освітнього процесу на значних періодах часу і проявляється в діяльності індивідів незалежно від сфери суспільства.

Є. Белозерцев визначав ментальні цінності як риси, які є "постійними та практично незмінними при тих чи інших перетвореннях", і характеризують діяльність індивідів у сфері освіти, визначаючи сутність змін вітчизняного інституту освіти. Белозерцев вважав, що внутрішня основа духовності людини у сфері абсолютного і вічного полягає в тому, що людина хоче діяти "в ім'я чогось абсолютного", нехтуючи тимчасовим і кінцевим. Цьому сприяло прийняття візантійської східної гілки християнства - православ'я, яке, через основну ідею особистого духовного спасіння, розповсюдилося в освіту. У вітчизняній освіті ця ідея реалізується через духовне самовдосконалення людини та організується за

допомогою повсякденних освітніх практик, зокрема, орієнтованих на морально-етичне виховання.

Підтвердження цих тверджень виявляються у роботах дослідників:

- Сутність природної доброти слов'ян, поєднаної з терпимістю до страждань і труднощів, висвітлюється в працях А. Новікова.

- Любов і доброта, які формують світ, укріплюються через пошуки абсолютного добра та релігійні переконання, висловлені у "кордоцентризмі" Г. Сковороди та П. Юркевича.

- Гуманістичний світогляд, вселенська увага та чутливість до біди інших поряд із відстороненістю від свого народу і сім'ї виявляють глибоке співчуття, розуміння та здатність розділяти думки інших, що виражені у працях Г. Сковороди та А. Новікова.

- Самовідданість та готовність стерпіти невимовне, властиві І. Вишенському, А. Новікову, Г. Сковороді.

- Духовність, насичена православ'ям, релігійність і прагнення до абсолютного добра Царства Божого та сенсу життя виявляються у працях П. Могили та відображаються у прагненні до соціальної справедливості в земному житті, а також у вищих формах досвіду, таких як релігійний та філософський світогляд та чутливе сприйняття духовного життя інших, що розглядає М. Лоський.

Всі ці фактори вплинули на формування службово-домашньої цивілізації та сформували такі характеристики української людини, як імпульсивність, відсутність педантичності, безтурботність, ірраціональність, милосердя, скромність, шанобливість, пасивність, безкорисливість, сумління та кордоцентризм. Розглядаючи ці специфічні цінності як основу мотивації національно-етнічного соціуму України та враховуючи висвітлені ментальні характеристики, що є характерними для національного характеру, можна визначити деякі особливості (структурні, концептуальні та індивідуальні) вітчизняної освіти.

Відзначаємо, що для ідентифікації освіти як соціального інституту важливо виділити деякі ключові ознаки, серед яких особливу увагу слід приділити таким (їх кількість по-різному вказується різними авторами в залежності від їх дослідницьких підходів):

1. Існування чітко визначеного реєстру прав, обов'язків і функцій для агентів інституційної взаємодії. Це забезпечує високий рівень передбачуваності у поведінкових актах учасників цієї взаємодії на основі цілком орієнтованих стандартів їхньої поведінки.

2. Чітко визначений набір прав і обов'язків, виконання функцій та формування відповідальності.

3. Належність до знеособленого, деперсоніфікованого типу регулювання соціальних взаємодій. У цьому контексті йдеться не про відсутність впливу ефективності діяльності в інституційних соціальних взаємодіях від індивідуальних якостей (що суперечило б соціальній практиці, особливо в такій сфері, як освіта, де особистісний фактор має велике значення). Тут йдеться про те, що в контексті інституційного простору, який визначається регулярністю соціальних зв'язків, суб'єкт повинен взяти на себе конкретні індивідуалізовані права і обов'язки, тим самим забезпечуючи відповідність своєї діяльності соціальним стандартам, притаманним даному інституту.

4. Присутність не лише механізмів регулювання, спрямованих на стабілізацію та упорядкування соціальних зв'язків, але і комплексу домінант у вигляді норм – фіксованих і однозначно інтерпретованих стандартів поведінки, що адресовані всім учасникам соціальних взаємодій. Американські соціологи П. Дімаджіо і В. Пауелл, відзначаючи три основні соціальні механізми, які впливають на організацію освітнього процесу, визнають їх регулятивним, нормативним і міметичним.

Характерною та ключовою особливістю соціальних норм, яка визначає інституційний характер соціальних зв'язків, є виражена

модальність. Важливо відзначити, що сфера соціального має бути представлена низкою раціонально усвідомлених та логічно сформульованих імперативів (правил, заборон, приписів і т.д.). Проте саме норма, як однозначний орієнтир соціальної поведінки, має найбільш виражений, "радикальний" імперативно-примусовий статус, що формує колективні форми соціального існування.

Висновки до першого розділу

Вивчення освіти як соціального інституту включає різноманітні теоретико-методологічні підходи, що спрямовані на розуміння ролі, структури та функцій освіти в суспільстві. Декілька основних теоретико-методологічних підходів в цьому контексті включають структурно-функціональний, конфліктологічний, символічний взаємодіялістичний, соціокультурний та інституціональний.

Ці підходи допомагають розглядати освіту з різних точок зору, розкриваючи її складнощі та взаємозв'язки з іншими аспектами суспільства. Використання різних теоретико-методологічних рамок дозволяє отримати більш повне розуміння ролі освіти у сучасному суспільстві.

Дослідження вищої освіти через призму соціокультурного та інституціонального аналізу включає в себе детальний розгляд різних аспектів цього соціального явища, враховуючи вплив культурних та інституційних чинників. Цей підхід дозволяє зрозуміти вищу освіту як складний системний об'єкт, що взаємодіє з культурою та інституціональним середовищем, і розкриває широкий спектр впливів, які вона має на суспільство та як суспільство впливає на неї.

РОЗДІЛ 2

ОСВІТА ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Підходи до досліджень в сфері освіти в соціології

Соціологічні дослідження можуть значно сприяти нашому розумінню конкретних потреб дітей, які постраждали від війни. Дослідження психосоціальних наслідків, переміщення, формування особистості, освіти та соціальних систем підтримки вказують на виклики, з якими зіткнулися ці діти, і надають цінну інформацію для розробки цілеспрямованих програм підтримки під час російської війни в Україні. Формування дитини відбувається переважно через соціальні взаємодії з ровесниками та значущими особами [4], а також через сприятливе соціальне середовище і повноцінну освіту, яка повинна слугувати механізмом соціальної інтеграції та передачі культурних цінностей [5], і цього частково бракує дітям під час війни. Протягом усієї історії інститут освіти завжди вважався фундаментом суспільства та його життєво важливим елементом. Однак система освіти зазнавала важких періодів в різні епохи через економічні кризи, воєнні конфлікти, екологічні катастрофи та інші виклики. Школам, коледжам та університетам часто докладали відсутність гнучкості, неспроможність готувати учнів або студентів до реального життя за межами навчальних закладів, неефективні методи навчання та викладання, а також важкість швидкого адаптування до змін [6].

Цей підхід до освіти став характерним для постіндустріального світу, де зміни відбуваються надзвичайно швидко. Прогнозується, що до 2030 року приблизно півсотні професій можуть зникнути, заміщені новими, більш ефективними, багато з яких ще невідомі на сьогодні [7].

Отже, головне запитання полягає в тому, як забезпечити ефективне навчання сучасних школярів, щоб вони стали корисними для суспільства у майбутньому.

Пандемія коронавірусу та наступні карантинні обмеження стали важким випробуванням для системи освіти. Закриття навчальних закладів і перехід на дистанційне навчання вразив понад 1,6 мільярда учнів і студентів у понад 190 країнах, що становить 94% світового контингенту. У країнах з низьким рівнем доходу ця цифра досягла 99%. Традиційні методи навчання були скасовані в мить ока, і весь навчальний процес був перенесений до віртуального простору.

Однак багато закладів освіти не були готові до цього виклику. Не вистачало потужних комп'ютерів та мережевого забезпечення, а також було помітно недолік цифрової компетентності, непідготовленість вчителів до нових методів навчання, відсутність досвіду повноцінного онлайн-викладання та спілкування. Було чимало складнощів із викладанням природничих, технічних та творчих предметів, а також із захистом кваліфікаційних робіт. Особливо важко було з інклюзивною освітою, оскільки вона не могла належним чином функціонувати в онлайн-форматі, особливо для учнів з особливими освітніми потребами. Діти та підлітки з розладами аутистичного спектра стали найбільш вразливими, оскільки саме вони потребували безпосереднього особистого спілкування з вчителями.

У перші дні та тижні російського вторгнення в Україну освітяни стали перед надзвичайним завданням - продовжувати навчання дітей під час воєнних дій. Вчителі гідно відгукнулися на цей виклик, спілкуючись зі своїми учнями навіть під час перебування в бомбосховищах. Вони разом з учнями писали патріотичні вірші, займалися малюванням, створювали аплікації, виготовляли маскувальні сітки та приєднувалися до волонтерської діяльності, роблячи свій внесок у перемогу [8].

Міністерство освіти і науки України, громадські організації, освітні кампанії, навчальні заклади різних рівнів та інші небайдужі громадяни виклали значні зусилля, щоб не припиняти навчальний процес. Розпочалася серія освітніх ініціатив, таких як проєкти "Навчання без меж", "Дитсадок онлайн", "Пізнавальні онлайн-зустрічі для дітей та підлітків". Також були розроблені та впроваджені нові інструменти для дистанційного та змішаного навчання, такі як вебквести, плакати співпраці, онлайн-олімпіади та конкурси. Крім того, надавалася інформаційна та психологічна підтримка як педагогам, так і учням та їхнім батькам [9, с. 69–70].

Діти, які виїхали зі своєю родиною за межі України, мали можливість приєднатися до дистанційних уроків у школах, де вони раніше навчалися, або вступити до місцевих шкіл у новій країні. Проте, оскільки більшість європейських країн мають обов'язкову середню освіту, деякі українські школярі відвідували місцеві навчальні заклади, а також одночасно навчалися дистанційно в українських школах, що може бути виснажливим для дитячого організму. Серед інших проблем, з якими стикалися українські учні за кордоном, були мовні труднощі, розбіжності у навчальних програмах та відсутність технічних засобів для навчання [10].

Починаючи з 1 вересня 2022 року батьки отримали можливість самостійно обирати формат навчання для своїх дітей - у школі (очна форма), дистанційно, удома (сімейне навчання) або екстернатну форму.

Система освіти викликала значний науковий і практичний інтерес серед спеціалістів різних галузей знань, включаючи історію, педагогіку, психологію, соціологію, управління персоналом та інші. Еміль Дюркгайм, наприклад, присвятив свою роботу «Педагогіка та соціологія» («Education et sociologie»), опубліковану в 1903 році. Він розглядав виховання та освіту як інструменти соціалізації особистості та підтримував думку, що вони повинні досліджуватися як соціальні явища.

Наукові дослідження Лестера Ворда у його роботі «Динамічна соціологія» (перший том виданий в 1883 році, другий - у 1887 році) та Джона Дьюї у роботі «Школа і суспільство» (1899 рік) спонукали до розвитку соціології освіти в США. У 1927 році було засновано Національне товариство з вивчення педагогічної соціології (National Society for Study of Educational Sociology) в Нью-Йоркському університеті та розпочато видання наукового журналу з цієї галузі. Згодом у Європейських країнах були створені секції соціології освіти в складі соціологічних асоціацій.

У західній соціології, систематичні дослідження в галузі освіти розпочалися приблизно в 1950-х роках, тоді як у вітчизняній соціології такі дослідження розпочалися лише в середині 1960-х років, хоча вони були нечисленними.

Українська система освіти викликала значний інтерес серед дослідників наприкінці 1980-х та на початку 1990-х років. Одне з важливих досліджень, здійснене Є. Головахою, називалося "Життєва перспектива й професійне самовизначення молоді".

З середини 2000-х років вітчизняна освітня система залишається предметом інтересу як окремих дослідників, так і соціологічних організацій.

Одним із найбільш поширених методів соціологічних досліджень у сфері освіти є вибіркове опитування. Це дослідження може проводитися в межах одного навчального закладу, охоплювати кілька навчальних закладів в місті (районі), або бути загальнонаціональним чи міжнародним. Наприклад, Всеукраїнське моніторингове опитування викладання та навчання серед директорів і вчителів загальноосвітніх навчальних закладів було проведене за методологією TALIS за участю Української асоціації дослідників освіти у рамках проєкту "Вчитель" і "Реформа освіти: оцінка якості в міжнародному контексті". Це опитування тривало з лютого по

серпень 2017 року, охопило близько 4 тисяч учителів та 200 директорів з 200 шкіл з усіх регіонів України, за винятком тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, а також Автономної Республіки Крим.

Дійсно, дослідження TALIS (Teaching and Learning International Survey) було проведене Організацією економічного співробітництва та розвитку (OECD) у 2008, 2013 та 2018 роках, охопивши вчителів і керівників навчальних закладів з різних країн світу. Наступний етап цього дослідження заплановано на весну 2024 року. Основною метою TALIS є вивчення освітнього середовища та умов праці вчителів. Дослідників цікавлять такі аспекти, як особливості підготовки та професійного розвитку педагогів, їхні цінності та професійні погляди, характер шкільної культури та підходи до управління школою.

Крім вибіркового опитувань, дослідники освіти використовують інші методи дослідження, такі як глибинні інтерв'ю, фокус-групові дискусії, контент-аналіз та спостереження (передусім, включене спостереження) в навчальних закладах. Використання цих різноманітних методів дозволяє отримати більш повний та глибокий розуміння різних аспектів освітнього процесу та праці педагогічного персоналу.

Дослідження Пола Вілліса є класичним прикладом включеного спостереження, де він спостерігав за підлітками в одній з британських шкіл у протязі 18 місяців. Він обрав групу з дванадцятьох хлопців, які мали негативне ставлення до навчання та виявляли бешкетну поведінку, відносячись до "lad culture" (культури молодих чоловіків).

Під час свого дослідження Вілліс проводив спостереження, інтерв'ю та фокус-групові дискусії з цією групою учнів. Головною метою його дослідження було розглянути школу через призму поглядів учнів і з'ясувати, чому саме діти з робітничих сімей у майбутньому часто обирають роботу в сфері робітників.

Це дослідження було детально описане та опубліковане у книзі "Ті, хто вчиться тяжко працювати: Як діти з робітничого класу стають робітниками" ("Learning to Labour: How Working Class Kids Get Working Class Jobs"), яка була видана у 1977 році і отримала великий визнання в академічних та наукових колах [11].

Дослідження, проведене з використанням психологічних методик, таких як проєктивна методика "Екологічна казка", вільний асоціативний експеримент і опитувальник "Що я можу зробити заради природи", є цікавим прикладом використання психологічних інструментів у соціологічному дослідженні.

Ці методики дозволяють отримати інформацію про екологічну свідомість учнів, їхнє ставлення до природи та готовність діяти для її захисту. Використання таких методів може допомогти не лише зрозуміти екологічні погляди учнів, а й виявити їхні мотивації та цінності, що стосуються цієї теми.

Такий підхід, коли до проведення дослідження залучаються педагоги-організатори та шкільні психологи, може значно розширити можливості отримання глибшого розуміння певних аспектів поведінки, переконань та думок учнів щодо важливих соціальних питань, таких як екологія.

У період воєнних дій в Україні в освітньому секторі відбулися значні зміни, проте, завдяки спільним зусиллям всіх учасників, навчальний процес вдалося відновити після короткої перерви. Окрім педагогів, активну роль у підтримці освіти відіграли соціологи, зокрема члени Української асоціації дослідників освіти (УАДО). Через УАДО було проведено ряд досліджень, зокрема серед членів Асоціації, для визначення їхніх потреб під час воєнних подій та оперативної надання допомоги. Президент УАДО О. Заболотна активно виступала на міжнародних наукових заходах, розповідаючи про ситуацію в Україні та російську

агресію. Асоціація також виступила з листом-зверненням до Європейської асоціації дослідників освіти з проханням виключити російське академічне середовище з європейського наукового поля.

Українська асоціація дослідників освіти виявилася сильним міжнародним гравцем у підтримці освіти. З квітня по червень 2022 року Асоціацією було організовано щонайменше три великих заходи з міжнародною участю, де вчені з України та інших країн презентували свої дослідження. Серед цих заходів були форум "Освіта українських дітей у Литві: пошук рішень на основі досліджень", круглий стіл "Освіта та освітяни в умовах війни" та конференція "Українська освіта і освітні дослідження в умовах війни".

Аналітичний центр "Cedos" активно звертає увагу на проблеми вітчизняної освіти в умовах воєнного конфлікту. Експерти центру провели моніторинг впливу війни на освіту в Україні, результати якого відображені в низці статей, таких як "Освіта і війна в Україні (24 лютого - 1 квітня 2022)", "Освіта на окупованих територіях України (24 лютого - 30 квітня 2022)", "Мультипредметний тест замість ЗНО. Що чекає на абітурієнтів?", "Війна та освіта: Як рік повномасштабного вторгнення вплинув на українські школи" та інші [12].

У підготовці матеріалів автори зазначеного центру, такі як І. Вербицький, Ю. Назаренко, І. Когут і Т. Жерьобкіна, використовували різноманітні джерела інформації. Серед них - нормативно-правові документи, зокрема, накази Міністерства освіти і науки України, дані опитувань від Державної служби якості освіти та Служби освітнього омбудсмена, статті в українських та іноземних ЗМІ, виступи українських представників державної та місцевої влади, а також відомості з соціальних мереж і особисті контакти.

Дослідницька компанія "Gradus Research" проявила зацікавленість у вивченні ситуації українських учнів. На кінець квітня 2022 року компанія

провела опитування під назвою "Як війна змінила життя українських дітей". У цьому опитуванні використовувались два питання щодо освітнього процесу: а) чи продовжували діти респондентів навчання під час війни (якщо так, то в якому навчальному закладі - у тому ж, що й до війни, чи в іншому); б) чи відбулися зміни в якості освітнього процесу (якщо порівняти з періодом перед війною). У дослідженні взяли участь 784 респонденти з різних областей України, які були батьками дітей віком від 4 до 18 років. Методика дослідження полягала в самостійному заповненні анкети через спеціальний мобільний додаток, тому до участі долучалися лише власники смартфонів (це стосувалося інших досліджень, які проводила компанія "Gradus Research") [13].

В опитуванні взяли участь понад 12 тисяч студентів із тридцяти закладів вищої освіти (ВНЗ) з усіх областей України, за винятком окупованих територій. Кількість опитаних у кожному навчальному закладі була пропорційною загальній кількості студентів у цьому закладі. Анкети для заповнення надсилалися на електронні адреси потенційних учасників. На момент опитування 62,2% респондентів проживали в тому ж населеному пункті, що й до початку війни, 21,2% переїхали до іншого місця в межах України, а 16,5% знаходилися за кордоном. За отриманою освітою, 88,8% мали ступінь бакалавра, 11,2% - магістра, а 313 студентів брали участь у програмах академічної мобільності.

7,7% учасників опитування зазначили, що їхній навчальний заклад змінив місце розташування після 24 лютого 2022 року, що спричинило їх переміщення. Приблизно 20% зазначили, що умови проживання погіршилися, особливо це вплинуло на їх можливості для навчання, що найімовірніше стосується тих, хто був змушений покинути свої місця проживання. Приблизно третині опитаних (32,1%) було складніше зосередитися на навчанні. У 51,2% виникли турботи через неможливість планувати майбутнє у зв'язку зі зміною ситуації в країні під час війни.

Однак тільки 13,2% висловили втрату інтересу до навчання (додатково 14,6% частково погодилися з цим твердженням). Таким чином, інтерес та мотивація до отримання вищої освіти залишаються високими, не дивлячись на складну ситуацію з війною.

Онлайн опитування, проведене Службою освітнього омбудсмена серед батьків, чії діти отримують освіту за кордоном, мало на меті вивчити особливості навчального процесу у закордонних школах з точки зору батьків. Було опитано понад 7,9 тис. людей з різних країн, таких як Польща, Німеччина, Чехія, Італія, Франція, Нідерланди, Румунія та інші. Результати цього опитування опубліковані 23 серпня 2022 р.

Опитування показало, що найбільша частка відповідалів, а саме 97,8% і 88,5%, відзначили як позитивні аспекти освіти за кордоном: кращу адаптованість навчальних програм до життя та повагу до дитини з боку вчителів. Також 75% опитаних вважали, що важливими плюсами є проведений конкурс на посаду вчителя та чіткі критерії відбору, завдяки чому майже не зустрінеш випадкових людей у цій професії. Перевагами закордонних шкіл також вважали краще фінансування, менший обсяг домашніх завдань, створення дружньої атмосфери та відсутність або мінімальний рівень булінгу в класі [14].

2.2. Дослідження освітніх проблем дітей в умовах війни в Україні

Виклики повномасштабного вторгнення Росії до України створюють абсолютно новий контекст для розуміння того, як українське дитинство проводять діти, коли війна впливає на кожний регіон і має дуже великий масштабний вплив на суспільство. Нові емпіричні дані з досліджень під час війни розкривають конкретні прояви впливу війни на українських дітей та соціальні тенденції їхнього розвитку. Зокрема, це дослідження "Проблеми українських дітей в умовах війни", проведене Соціологічною

групою "Рейтинг" серед матерів щодо проблем українських дітей після року повномасштабного вторгнення Росії до України

Основний фокус - на дітях, з якими можна звертатися зараз у рамках дослідження в Україні, коли батьки та діти відносно безпечні і готові розповісти про своє життя у опитуванні. У той час як багато дітей були депортовані та залишаються під окупацією, і все ж неможливо дістатися до них, і водночас росіяни щодня скоюють неймовірну кількість воєнних злочинів проти них [15]. Тому повний розмах травм у дітей та вплив війни на них буде відомий лише після звільнення всієї території та безпечного повернення дітей до їхніх домівок, але зараз робота повинна бути зроблена з урахуванням поточних даних та формування розуміння того, яким може стати майбутній розвиток дітей цієї війни.

Участь у освітньому процесі є дуже важливою в умовах пристосування дитини до життя під час війни. Теорія соціальної репродукції, розроблена П. Бурдье, вказує на те, що освітні системи відіграють ключову роль у підтримці існуючого соціального порядку [16]. Також, аналізуючи навчання в контексті воєнних умов, за теорією соціального контексту Дж. Гарбаріно [17], однією з найважливіших точок є відновлення нормалізованого соціального середовища для підтримки розвитку та реабілітації дітей після переживання війни. Таке середовище для дитини - це її звичайне коло друзів, однокласників та навчальний процес, який нагадує їм спокійні шкільні дні перед війною. Доступ до освіти - ключовий фактор у стійкості дітей під час війни [18], оскільки це сприяє позитивному самовизначенню та адаптації до умов, постраждалих від війни. У той же час українські діти, за часів війни, за дослідженням Соціологічної групи "Рейтинг", лише 26% регулярно відвідують навчальні заклади, в той час як більшість інших вивчають матеріали онлайн або в змішаній формі [19]. Згідно з цим дослідженням, саме серед тих, хто вивчає онлайн, батьки спостерігають найбільше погіршення ментального

та фізичного здоров'я своїх дітей у порівнянні з передвоєнним періодом. Станом на момент попередніх міжнародних досліджень [20], стосунки дітей з ровесниками та розширення комунікаційних мереж відіграють важливу роль у пом'якшенні негативних наслідків війни та розвитку стійкості та психосоціальної реабілітації дітей. Тому особистий фізичний контакт з ровесниками та вчителями в процесі інтеграції та навчання безпосередньо в школі або садку є найважливішим для повного розвитку та соціалізації, для вирівнювання психологічної травми.

Також серед тих, хто в основному вивчає онлайн, у порівнянні з передвоєнним періодом погіршення академічної успішності дітей та якості освіти за словами їхніх матерів також відбулося. Ця зміна відбулася для всіх форм освіти, але більш виразно для тих, хто вивчає онлайн. Однією з причин є також частіше відсутність у школі, яка є вищою серед тих, хто вивчає онлайн. Також серед тих, хто вивчає онлайн, майже третина повідомляє, що не вистачає пристроїв для навчання їхньої дитини, що є перешкодою для успішного навчання через відсутність доступу до якісних гаджетів з повним онлайн-доступом.

Ще одним з ключових факторів, що спричиняє інші проблеми (включаючи відсутність доступу до освіти), є близькість місця проживання дитини до лінії фронту. Наприклад, у прифронтових регіонах (Харків, Дніпро, Запоріжжя, Миколаїв, Херсон та Одеса) кожен десятий дорослий зазначив, що їхня дитина не навчається ніде, що відрізняється від центральних та західних регіонів, де таких дітей менше. Серед тих, хто не має такої можливості, основна причина, чому їхня дитина не навчається, полягає в тому, що школа або дитсадок не працює через війну. Крім того, у прифронтових поселеннях в *overwhelming* більшості (79%) тих, хто навчається, робить це виключно онлайн, без можливості постійного або змішаного відвідування освітнього закладу, в той час як у інших регіонах, навіть у деокупованих, рівень онлайн-навчання не перевищує половини

опитаних, а на заході країни ця цифра складає лише 10%. Вибір онлайн-освіти в школах у цих регіонах зрозумілий, оскільки за дослідженням серед адміністраторів шкіл, якщо в більшості регіонів головним фактором при виборі форми навчання була думка батьків або наявність укриттів, то у східному регіоні цей вирішальний фактор став безпекова ситуація на місцях [21]. Крім того, у прифронтових та деокупованих територіях відсутність вчителів частіше повідомляється, ніж у інших регіонах (оскільки саме тут пішло найбільше внутрішньо переміщених осіб), а також відсутність електроенергії та Інтернету [19]. Відповідно до батьків, це призвело до того, що якість та успішність освіти дітей в прифронтових районах погіршилися більше, ніж у інших регіонах.

Навіть для тих, хто може продовжувати своє онлайн-або офлайн-навчання, війна створює додаткові перешкоди. Понад половина опитаних матерів дітей, які навчаються в школах/дитсадках, зазначили, що повітряні тривоги, вимкнення електроенергії або відсутність Інтернету були причиною відсутності їхніх дітей у школі майже щодня або кілька днів на тиждень. Перерви в навчальному процесі можуть мати негативні психологічні та емоційні наслідки для дітей. Повні уроки створюють відчуття структури, ритму та інтелектуального стимулювання, що є важливим для когнітивного розвитку дитини та її психологічного благополуччя. Коли цей процес постійно порушується, діти можуть відчувати збільшені рівні стресу, тривоги та роздратування, що може негативно позначитися на їхній мотивації, заангажованості та загальному психічному здоров'ї.

Таким чином, для матерів вивезення дітей за кордон може бути не лише способом врятувати їх від війни, але й захистити від відсутності належної освіти та сприятливого середовища. Це одна з причин, чому біженці за кордоном з малими дітьми, особливо шкільного віку, можуть менше розглядати можливість повернення до України. Хоча біженці

оцінюють рівень освіти в Україні як добрий, в деяких країнах, таких як Велика Британія, Німеччина та США, біженці оцінили освіту у цих країнах проживання краще, ніж в Україні, згідно з онлайн-опитуванням Рейтингу за кордоном [22]. У іншому окремому опитуванні, проведеному Службою омбудсмена у сфері освіти серед біженців, чії діти навчаються за кордоном, вони оцінили ставлення вчителів до дітей, повагу до прав, професіоналізм вчителів, більшу актуальність освіти за кордоном для реального життя та повагу до дітей краще, ніж в Україні [23]. Звичайно, основна проблема для дітей, які навчаються за кордоном, - це мовний бар'єр, але багато країн намагаються інтегрувати українських школярів, створюючи для них інтеграційні класи [24], в таких класах діти будь-якого віку мають можливість вивчати місцеву мову.

Цікаво, що жінки з дітьми [25] є найбільш терпимими серед категорій тих, хто покинув Україну, що означає, що ці жінки можуть відчувати менше соціального тиску на повернення, оскільки вони захищають своїх дітей за кордоном. Фактор наявності дитини може навіть переважати наявність партнера в Україні, коли бажання забезпечити майбутнє дитини за кордоном важливіше, ніж бажання повернутися до родини вдома. Безпека дитини - це особлива область відповідальності для батьків. І в Україні все, що стосується дітей, сприймається батьками по-іншому, оскільки якщо вони можуть ігнорувати тривогу самі за себе, вони ставляться до неї серйозніше, коли перебувають зі своїми дітьми, оскільки вони відповідальні за них [26]. Щодо майбутнього біженців від війни, у онлайн-опитуванні Рейтингу за кордоном, ми також бачимо, що якщо 42% біженців однозначно бачать своє майбутнє в Україні, то лише 24% тих, у кого є діти, однозначно бачать майбутнє в Україні [22], що свідчить про те, що багато людей не готові повертатися додому через загрозу та відсутність уявлення про можливості розвитку дитини в Україні.

Хаотичний спосіб життя, умови проживання та атмосфера страждань під час війни мають великий вплив на психологічний стан дітей. Загалом, матері в Україні оцінювали психологічний стан своїх дітей до війни як дуже хороший на 35%, тоді як зараз, під час війни, ця оцінка утричі нижча — 11%.

Говорячи про зміни в академічній успішності під час війни у цьому дослідженні, цікаво відзначити, що найбільші зміни в академічній успішності відбулися у молодших і середніх школярів, тоді як для старших школярів послаблення результатів у заключних класах, ймовірно, було неприйнятним, тому це менш помітно у них. З іншого боку, найбільше погіршення психологічного стану спостерігалось серед найстарших дітей (16-17 років) [19].

Також, згідно з дослідженням, серед тих, хто був змушений змінити свій шкільний клас, саме старші школярі мали найважчий час у пристосуванні: серед старшокласників у новій школі відчувається добре вдвічі менше дітей, ніж серед учнів середніх класів (оцінка). Це можна частково пояснити концепцією "рольової напруги" [27], яка виникає, коли люди мають труднощі у виконанні очікувань і вимог своїх соціальних ролей. Ці майбутні випускники можуть відчувати тиск на критичному етапі свого навчального шляху, готуючись до іспитів і приймаючи важливі рішення щодо свого майбутнього, тоді як соціальні умови, контексти та очікування, які вони створювали перед війною, можуть драматично змінитися зараз. Війна знищує їхнє навчальне середовище і створює додатковий стрес, необхідність знаходження нових рішень для майбутньої освітньої установи та створює додаткову невизначеність. Часто війна також спонукає підлітків не довіряти цілому світу та втратити свої уявлення [28]. Крім того, для найстарших дітей війна може накладати відповідальність, таку як підтримка родини, догляд за молодшими братами та сестрами, або для хлопців — думки про виходження у світ та майбутню

військову службу. Крім того, старші діти більше залучені до соціальних процесів у масштабних перетвореннях, які відбуваються в Україні, та краще розуміють серйозність війни і її потенційні довгострокові наслідки, вони відчують збільшену тривогу, страх та невизначеність щодо своїх майбутніх перспектив і стабільності своєї суспільної системи. Саме серед найстарших дітей більшість батьків визнають, що їхні діти потребують психологічної допомоги. Важливо відзначити, що в Україні, як країні зі слабкою культурою відвідування психологів, на сьогодні кожен п'ятий загалом і кожен третій серед молоді говорить, що психосоціальна підтримка найбільш необхідна [26]. Це свідчить про готовність населення працювати над психічним здоров'ям.

Для дітей будь-якого віку війна мала травматичні наслідки, проте ці травматичні події можуть мати різні форми і глибину впливу на різні вікові групи. Серед факторів, які викликали травматичний психологічний стан у дітей, матері найчастіше звітували про страх голосних звуків. Це загалом найчастіше звітвана проблема, оскільки 55% матерів сказали, що вони зіткнулися з цією проблемою, особливо це стосується наймолодших дітей до 9 років. У підлітків середнього та старшого шкільного віку батьки також частіше відзначали подразливість та апатію, байдужість до навчання та минулих хобі. Ознаки тривоги, такі як страх майбутнього, проблеми зі сном, кошмари, проблеми з пам'яттю та концентрацією, а також відчуття відчуженості також частіше зазначалися у старших дітей. Але відображення травматичних подій у грі та творчості спостерігається серед наймолодших [19]. Не дивно, що гра у військову частину чи благодійність стали також поширеними заняттями для багатьох дітей під час війни, оскільки інше дослідження виявило, що половина дітей та молоді витрачають свої заощадження на благодійність [29]. Загалом, відображення травматичних подій у грі та творчості серед маленьких дітей можна розглядати як форму символічного вираження, де вони

використовують символи та гру для відтворення або переосмислення своїх вражень. За допомогою цих символічних виразів діти можуть спробувати зрозуміти події, здобути відчуття контролю та знайти способи справлятися з емоціями. Такий символічний спосіб гри, за словами психологів, може допомогти дітям пережити травматичний досвід та відновити відчуття контролю над своїм життям [30]. Окрім цих проблем, вибухи гніву та агресії також були відносно частою проблемою, незалежно від віку, що не дивно, оскільки збільшення емоції гніву спостерігається серед українців загалом під час війни [26]. Появи збільшеної тривоги серед дітей підтвердили вчителі у дослідженні [31].

Цікаво, що регіональна залежність психологічних та травматичних наслідків слабша, ніж у контексті навчальних та проблем здоров'я. Лише західні регіони характеризуються меншим рівнем проблем, які турбують дитину, зокрема серед західних регіонів частота дітей, які бояться голосних звуків, значно нижча порівняно з іншими регіонами [19]. Одночасно, звісно, є певна різниця у ступені пережитих травматичних подій, оскільки серед західних регіонів найменше дітей пережило переміщення, а серед західних і центральних регіонів менше дітей бачили обстріли, бомбардування та окупацію. Досить поширеною травматичною подією, яка не має дуже великих різниць між регіонами, є розлука з родичами — приблизно третина дітей це пережила, незалежно від регіону проживання, оскільки це може бути наслідком їхнього власного переміщення або від'їзду інших родичів та друзів з дому.

Головною причиною значних психологічних наслідків, звичайно ж, є досвід травматичних подій. Згідно з результатами опитування матерів, 60% дітей бачили або брали участь у подіях, пов'язаних із війною. Найчастіше, за словами матерів, діти були відокремлені від своїх сімей та переселені в інший регіон країни (відповідно 28 та 25%). Дуже значна також цифра 24% респондентів, які заявили, що їхні діти бачили обстріли та бомбардування.

Довгострокове перебування в холодному приміщенні відчули 17% дітей, переїзд за кордон та повернення - 11%, перебування під окупацією - 8%, свідомство про смерть родичів або друзів - 6%, втрата житла - 5%, відчуття голоду та відсутність води - 5% [19].

Дуже значним фактором впливу війни на дітей є переїзд та зміна місця проживання, оскільки навіть серед дітей, які залишилися в Україні, чверть до третини були змушені залишити свої домівки та переїхати. Примусова міграція сприяє виникненню маладаптивних станів, і, за словами психологів, вона також може бути спровокуючим фактором для психічного захворювання [32]. Окрім самої травми переселення, діти також страждають через своїх батьків, які переживають багато проблем через переселення: згідно з дослідженням ситуації внутрішньо переміщених осіб з дітьми, основними проблемами для батьків є знаходження роботи та житла, а багато довелося проживати в менш комфортних умовах, які сприяють навчанню та розвитку: наприклад, значна кількість внутрішньо переміщених осіб з дітьми живе у гуртожитках, готелях або тимчасових таборах для переміщених осіб [33].

Ще одним важливим фактом є те, що серед дітей, які зараз живуть поза своїми домівками, 40% були змушені змінити своє навчальне заклад. Переїзди та зміни середовища впливають на розвиток дитини, зокрема, серед дітей внутрішньо переміщених осіб батьки помічають погіршення у навчальних досягненнях, фізичному та психологічному здоров'ї їх дітей. Також вищий рівень тих, хто, за словами їхніх батьків, потребує психологічної допомоги, спостерігається не лише серед тих, хто все ще живе поза своїми домівками, але й серед тих, хто виїхав та повернувся (включаючи мешканців Києва) — для обох категорій приблизно 17-18% заявляють про необхідність такої допомоги, тоді як серед тих, хто не змінював місце проживання, це 10%. Це часто не лише наслідок переїзду, але і наслідок травми через події, які змусили батьків і сім'ї залишити свої

домівки: під час загального процентування 8% дітей загалом пережили окупацію, серед дітей внутрішньо переміщених осіб таких вже кожен четвертий (24%) був змушений проживати в окупованій території перед виїздом до безпечного регіону [19].

Ця залежність також стосується втрати житла та дому: 22% дітей внутрішньо переміщених осіб пережили таку втрату, тоді як серед інших це стосується лише 1-2%. Загалом, втрата дому значно корелює з потребою в психологічній допомозі: серед тих, хто втратив свої житла, 30% батьків говорять, що їхній дитина потребує психологічної підтримки, хоча серед всіх це стосується лише 13%, і ця категорія також має велику різницю між психічним станом дитини до та під час війни. Втрата житла означає порушення фізичного та соціального середовища, з яким діти знайомі. Житло забезпечує відчуття безпеки, належності та стабільності, а його втрата може створити стан турботи, невизначеності та втрати залученості до суспільства. В соціальній психології важливість втрати дому пояснюється тим, що діти покладаються на стабільні та знайомі середовища для розвитку відчуття ідентичності, встановлення рутин та створення соціальних зв'язків [34]. Коли діти втрачають свої домівки, вони позбавляються не лише фізичного притулку, але й соціальних мереж та систем підтримки, що пов'язані з їхньою колишньою резиденцією. Ця зміна може сприяти почуттям ізоляції, тривоги та невпевненості, що може серйозно вплинути на психологічний стан дитини.

Діти також сильно травмуються через війну, коли вони стають свідками смерті людей та відчувають страждання та жорстокість власними очима. Серед дітей, які пережили такі травматичні випадки, батьки найчастіше оцінюють ознаки страху перед майбутнім, кошмарами та страхом від гучних звуків у своїх дітей. Крім того, у воєнних умовах невідповідання базовим потребам (погане харчування, значна фізична активність, відсутність відчуття безпеки, любові та турботи) може бути

серйозним травматичним фактором [35]. Зокрема, згідно з дослідженням, серед дітей, які були змушені відчувати голод або відсутність води, рівень байдужості до минулих хобі, роздратованість, вибухи гніву та страх також досить високі [19]. Незначно менше, але є подібна тенденція серед тих, хто відчув холод, перебуваючи в холодному приміщенні протягом тривалого часу. Цікаво, порівнюючи такі травматичні події, як переїзд в інший регіон та переїзд за кордон, переїзд всередині України є більш травматичним досвідом, оскільки дитина все ще залишається в воєнному середовищі під обстрілами та тривожністю, зокрема, страх гучних звуків значно вищий, і в цій категорії більше людей, які залишилися в найгарячіших точках близько до лінії фронту.

З іншого боку, важливо зауважити, що хоча є різниця в серйозності певних проблем залежно від конкретного травматичного досвіду, в той же час, будь-який травматичний досвід, який би він не був, призводив до значно більшої шкоди (особливо у відношенні до страху гучних звуків та проблем зі сном), порівняно з тими, хто мав щастя не пережити жодного з цих подій: серед дітей, які уникнули будь-якого травматичного досвіду, середній індекс розладу для цих психологічних та поведінкових проблем в середньому не перевищує 1,4 (індекс варіюється від 1 до 5, де 1 - "зовсім не турбований" і 5 - "дуже турбований" певною проблемою) та 1,8 для найпоширенішої проблеми - страху гучних звуків, у той час як для тих, хто, на жаль, зазнав будь-яких негативних вражень, цей індекс страху гучних звуків становить 2,5, а для найтравматичніших вражень він ще вище [19].

2.3. Організація освіти під час війни

Завершення 2021–2022 навчального року у школах протікало в складних умовах через російську агресію та введення воєнного стану в Україні. Це призвело до непланових канікул тривалістю від двох до

чотирьох тижнів. Після їх закінчення навчання у школах мало відновитися у дистанційному форматі там, де це було можливо. Насправді, хоча навчання відновилося у місцях, де не відбуваються активні бойові дії, це сталося у формі повністю дистанційного навчання за скороченою програмою. Більшість учнів та вчителів перебували поза своїм звичайним місцем, часто з обмеженим доступом до Інтернету та без підручників, навіть у найкращих умовах. Внутрішньо переміщені родини з дітьми дошкільного та шкільного віку могли приєднатися до навчання у місцевих навчальних закладах, проте це також було неповноцінне дистанційне навчання. Частка учнів, що перебували за кордоном або приєднувалися до дистанційного навчання у власних українських школах, також зазнала подібних труднощів у навчанні (додаткові виклики побуту у чужій країні та відмінність у часових поясах), або вступали до місцевих закладів, де зіткнулися з численними труднощами адаптації у новому мовному середовищі.

Після багатьох, хто залишив свої домівки у лютому-березні у сподіванні на швидке повернення, стало очевидним під час літніх канікул, що війна триватиме ще довго, тому необхідно адаптувати навчання до нових умов. Рішення Міністерства освіти і науки щодо початку очного навчання у школах у вересні 2022 року на територіях, які не є тимчасово окупованими та не знаходяться у зоні активних бойових дій, викликає певне сумніви. Результати дослідження компанії Gradus [36], проведеного влітку 2022 року, свідчать, що 59% опитаних, які мають дітей шкільного віку, не прагнуть відправляти їх на очне навчання у школі. Вони віддають перевагу дистанційному навчанню, тоді як лише 26% висловлюють готовність відправити своїх дітей до школи. Незважаючи на це, Міністерство освіти і науки виступає за очне навчання, одночасно декларуючи, що батьки можуть обирати будь-яку з передбачених законом форм навчання, проте, ймовірно, не маючи можливості забезпечити

дистанційне навчання для всіх охочих. Заявлені МОН 64% шкіл, які, на 2 вересня, мають захисні споруди, на практиці часто не можуть забезпечити безпеку учнів та вчителів [37].

Загалом, рішення про перехід шкіл на дистанційну форму навчання під час пандемії COVID-19, коли якість освіти погіршується, порівнюється з намаганням повернення до очного навчання під загрозою обстрілів, видається не виправданим. Протягом весни не було обговорень про очне навчання, тому невідомо, що саме різко відрізняється ситуація у вересні, окрім збільшення кількості укриттів, які, за офіційними звітами, швидко зростають. Більшість з них, здається, відповідає мінімальним вимогам "простого укриття", таких як підвали або цокольні поверхи. Навіть більше питань виникає щодо ідеї проведення навчального процесу укриттях під час тривоги, оскільки передбачається, що вони повинні мати доступ до Інтернету. Якщо для навчання достатньо лише Інтернету, чи не буде простіше проводити уроки повністю дистанційно?

Ситуація з типом навчання різниться в різних регіонах - у Харківській та Запорізькій областях навчання відбувається дистанційно, тоді як у західних областях - переважно очно. При всіх руйнуваннях, що сталися з освітньою інфраструктурою на сході та півдні України, можна було б припустити, що саме там проблема доступу до освіти є більш нагальною. Але емпіричні дані досліджень цього не підтверджують.

Дослідження, проведене компанією Gradus у вересні 2022 року під назвою "Міграція та соціально-політичні настрої під час повномасштабної війни Росії проти України – дев'ята хвиля дослідження" [38], показало, що "доступ до освіти" у рейтингу потреб респондентів і їхніх сімей стабільно тримається на дев'ятому місці протягом усіх хвиль дослідження та отримує від 10 до 11% відповідей (при тому, що перше місце займають потреби у грошах та роботі). У дев'ятій хвилі дослідження 11% опитаних визнали "доступ до освіти" за незадовільну потребу, включаючи 10% тих,

хто залишився на своєму місці проживання, 14% внутрішньо переміщених осіб, та 9% тих, хто виїхав за кордон. Регіональний аналіз показав, що у мешканців різних областей відсоток тих, хто вважає "доступ до освіти" проблемою, коливається від 8% до 12%, що, проте, не є статистично значущим у межах даного дослідження.

Зазначені дані були отримані з 9 по 11 вересня, коли навчальний рік уже розпочався. Такі цифри можуть вказувати на рутинізацію ситуації війни з одного боку та очікування відновлення нормального життя та перемоги з іншого боку. У контексті емоційного фону, в той час, коли є значні фінансові труднощі та проблеми з роботою, освіта не виявляється надзвичайно актуальною. Якщо під час епідемії COVID-19 громадська думка була одноголосною щодо погіршення якості освіти, принаймні щодо шкільної, то в період широкомасштабної війни та фактичної відсутності шкільного навчання навесні, проблема освіти в громадській свідомості відступила на другий план серед нагальних питань.

Останнє об'єктивне оцінювання якості середньої освіти за програмою PISA відбулося у 2018 році. Наступна планувалася на 2022 рік, проте наразі невідомо, чи відбудеться це оцінювання. У 2018 році участь у вимірюванні взяли 5998 учнів у віці 15 років з 250 освітніх закладів. Вибірка учасників була репрезентативною відносно 15-річних підлітків України за такими критеріями, як стать, тип навчального закладу та тип місцевості. Проте, оцінка не охоплювала окуповані на той момент території Донецької та Луганської областей, а також Криму.

У зв'язку з значним переміщенням населення як в межах України, так і за кордоном, і через неможливість проведення оцінювання в руйнівних школах або на територіях, де тривають бойові дії, ситуація цього року ускладнена. Невідомо, яким чином вдалося б забезпечити репрезентативність вибірки 15-річних учнів з урахуванням цих обставин.

В 2018 році результати програми PISA для України не були дуже задовільними, а результати ЗНО з математики у 2021 році, коли 31,1% учасників не подолали поріг "склав / не склав", підтвердили проблеми у шкільній освіті. Очікується, що результати наступної хвилі PISA 2022 року у всіх країнах покажуть зниження навчальних досягнень через карантинні обмеження та локдауни, які пройшли учні всіх країн.

Україна після епідемії стала свідком війни, і це, очевидно, впливає на освіту. Однак наразі в Україні наростає ймовірність відмови від об'єктивного оцінювання якості освіти. Хоча життя та безпека учнів є головним пріоритетом, відмова від об'єктивних оцінювань може бути зручним шляхом виправдання можливого падіння якості освіти через війну.

Вже спостерігається цей шлях у рішенні тимчасово скасувати ЗНО і провести національний мультипредметний тест у 2022 році. Результати цього тесту, хоча на перший погляд є оптимістичними, можуть вводити в оману, оскільки стрімке зростання кількості учнів, які набрали максимальну кількість балів, свідчить про зниження вимог до шкільних знань майбутніх абітурієнтів.

Проведення оцінювання PISA у поточних умовах, якщо воно й відбудеться, ймовірно, не буде репрезентативним. Можливо, доцільним буде перенести це оцінювання на наступний рік.

Війна призвела до масового виїзду мільйонів людей з України, і переважна більшість із них - сім'ї з дітьми, які знаходяться на стадії отримання освіти. За даними оцінок UNHCR (УВКБ ООН), станом на середину вересня, кількість внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні складає близько 6,975 мільйонів осіб, тоді як кількість українців, які через війну тимчасово знайшли притулок у країнах Європи, становить 4,040 мільйона осіб [39]. У Польщі, де доступна статистика щодо українців, на середину вересня перебувало під тимчасовим захистом 1,3 мільйона

українських громадян [40], і серед них близько 385 тисяч дітей шкільного віку, що складає 29% від усіх біженців. Враховуючи цей відсоток дітей шкільного віку серед тих, хто виїхав, можна оцінити, що близько 1,2 мільйона дітей шкільного віку перебувають за кордоном, що становить приблизно чверть усіх школярів України.

Нажаль, інформація про кількість школярів, які опинилися за кордоном, або тих, хто є дітьми ВПО, не міститься у відкритих джерелах державної статистики чи на веб-сайті Міністерства освіти і науки України. Дані про 4,2 мільйона учнів, які вказані на сторінці "загальної середньої освіти" МОН, відображають стан до початку повномасштабної війни, а не поточну ситуацію.

Теперішня невизначеність ситуації, в якій опинилися значні групи українських громадян, ускладнює прийняття обґрунтованих управлінських рішень. Навіть найбільш докладні дослідження громадської думки про міграційні та демографічні наміри швидко втрачають актуальність через різкий оберт ситуації. Ті, хто висловлював бажання повернутися, можуть затриматися в поточному місці перебування, або навпаки, повернутися швидше, якщо умови раптово зміняться (як особисті, так і загальні). Але для прийняття рішень необхідно мати відповідну вихідну інформацію про кількість учнів, вчителів, шкіл, а також про формат навчання цих учнів.

Державі також необхідно мати актуальні дані щодо намірів релокації учнів, статусу їхнього пов'язання з українськими школами та, бажано, їхньої освітньої траєкторії. У зв'язку з тим, що в Європі не було таких масштабних міграційних хвиль біженців та ВПО, які є учнями, це завдання стає складним, але розвиток цифрових технологій робить його виконання можливим.

Важливо враховувати, що хоча більшість емпіричних досліджень в Україні вказують на те, що багато людей, які покинули свої домівки через конфлікт, виразили бажання повернутися, європейські країни встановили

юридичну процедуру тимчасового захисту для громадян України, яка дозволяє отримати право на роботу для дорослих і навчання для дітей. Внаслідок інтеграції дітей у системи освіти інших країн можливе, що частина з них разом із своїми батьками не повернеться до України. Однак наразі складно зробити обґрунтовані прогнози. Це особливо стосується дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, а також старших школярів, які мають намір вступати до закладів вищої освіти у інших країнах.

З урахуванням можливості, що серед потенційних абітурієнтів у західних країнах можуть залишитися найбільш талановиті та мотивовані учні, проблема "відтоку мозків" може стати ще більш актуальною. Однак наразі дуже складно зробити точні передбачення щодо цього, оскільки ситуація є динамічною та залежить від багатьох факторів, включаючи подальший хід воєнного конфлікту та відновлення ситуації в Україні.

Так, для українських школярів, що перебувають за кордоном, доступні різноманітні варіанти продовження освіти, залежно від багатьох чинників. Це може включати практично повноцінне включення в освітній процес у країні перебування, збереження зв'язку з українською школою через дистанційне навчання та інші форми.

У багатьох країнах, наприклад, в Польщі, українські школярі можуть отримувати освіту в українських школах онлайн і не обов'язково відвідувати польські заклади. У Німеччині ж діти мають обов'язок відвідувати школу, що ускладнює можливість отримання освіти виключно дистанційно.

Є також сім'ї, які вирішили віддати дитину до двох шкіл - місцевої для основної освіти та української для дистанційного навчання. Деякі біженці підтримують зв'язок з українським освітнім простором через дистанційне навчання окремих предметів або курсів, що надаються як державними закладами, так і громадськими організаціями. Деякі також

відвідують приватні школи або беруть курси від репетиторів для підтримки своєї освітньої траєкторії.

Справді, унікальність ситуації полягає в тому, що немає готових і відпрацьованих рішень для багатьох сімей з дітьми, які перебувають за кордоном. Кожна сім'я мусить самостійно вирішувати питання освіти, орієнтуючись на власні можливості, умови перебування та унікальні обставини. Це створює підвищену тривогу і стрес, оскільки відсутність чіткого шляху або рекомендацій може призвести до невизначеності та незрозуміння, як правильно діяти в таких умовах.

Також велику роль в цій ситуації відіграє випадковість. У когось може випасти можливість отримати доступ до якісної освіти, що стане шансом для кращої майбутньої мобільності. Але для інших це може призвести до стресу і втрати мотивації до навчання через нестабільні умови та невизначені перспективи.

Українська держава, хоча артикулює необхідність збереження зв'язку з українськими учнями за кордоном, часто обмежує свою участь лише пропозицією про екстернат. Це може ставити сім'ї в ситуацію, коли вони мають самостійно вирішувати освітні питання без достатньої підтримки та направлення з боку держави.

Так, карантинні обмеження викликали підвищений інтерес до дистанційної освіти, особливо у приватному секторі. Для багатьох сімей це може стати варіантом компромісу, оскільки вони можуть не бути задоволеними якістю освіти у державних закладах, а також знайти ціни приватних навчальних закладів недоступними. Зважаючи на обмеження державних видатків на освіту у часи війни, попит на приватну дистанційну освіту може зростати.

Раніше вважалося, що попит на цей формат навчання обмежений невеликою кількістю сімей, які орієнтуються на самостійне вирішення питання освіти для своїх дітей без значної підтримки держави. Однак,

через обмежену участь держави у вирішенні освітніх питань, кількість сімей, що самостійно обирають освітню траєкторію для своїх дітей, може збільшитися.

Деякі приватні школи вже відкрили доступ до своїх навчальних матеріалів ще весною 2022 року. Спочатку відчувалося, що це може зацікавити лише невелику частину учнів, оскільки вимагає самостійної роботи, великої мотивації та самодисципліни. Але в сучасній ситуації, коли людей підштовхують до більшої агентності в питаннях освіти для своїх дітей, цей підхід може знайти більший відгук серед батьків та старших учнів, які стають більш відповідальними та самостійними у навчанні.

Усупереч загальному уявленню про те, що українська освіта постійно страждає від недостатнього фінансування зі сторони держави, звіт Світового банку за 2019 рік стверджує, що до початку війни в Україні на освіту витрачалися великі суми грошей, проте ці кошти використовувалися неефективно. Незважаючи на те, що Україна витрачає значну частку свого національного бюджету на освіту, з огляду на велику кількість освітніх закладів та зменшення кількості дітей шкільного віку, ці ресурси не використовуються ефективно. Україна витрачає більшу частку свого ВВП на освіту, ніж більшість країн Європейського Союзу та Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD) [41, с. 12]. .

Проте під час війни фактично відбулося значне скорочення видатків на освіту: бюджет Міністерства освіти і науки зменшено на 14,8 млрд гривень (10,8 млрд з цієї суми виділені на освітні субвенції для місцевих бюджетів), при цьому ще більше скорочення стосується Міністерства соціальної політики (32,1 млрд гривень). У довгостроковій перспективі ці зменшені видатки на освіту, ймовірно, призведуть до негативних наслідків. Проект державного бюджету на 2023 рік показує загальне скорочення видатків на освіту на 17% (а з урахуванням інфляції та знецінення гривні - ще більше зменшення). Скорочення видатків вплинуло на обсяги освітніх

субвенцій, які використовуються для виплати зарплат вчителям, а також на Нову українську школу (НУШ) - субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам для підтримки НУШ у проекті бюджету на 2023 рік зовсім відсутня[42].

Загрози, які висловлювались минулого року щодо реформи "Нова українська школа" до початку конфлікту, залишаються актуальними [43]. Ці ризики полягають у складнощах, які виникли у процесі реформи через зміни у керівництві Міністерства освіти, неоднозначну думку суспільства та вплив пандемії. Заборгованість у коштах для забезпечення цієї реформи може призвести до того, що принципи, закладені в цьому концепту, будуть захищатися не державними органами, а окремими зацікавленими сторонами.

Висновок до другого розділу

Отримані в ході вторинного аналізу результати досліджень підкреслюють критичне значення задоволення освітніх потреб дітей, які стали жертвами війни. Доступ до повноцінної освіти та соціальної інтеграції має велике значення для стійкості дітей. Фізичний контакт з однолітками та вчителями є важливим для їхнього розвитку та психосоціального відновлення порівняно з онлайн-навчанням.

Проте війна створює численні виклики для освіти в постраждалих регіонах. Закриття освітніх закладів, відсутність ресурсів та ускладнений доступ до якісної освіти ускладнюють ситуацію для дітей. Хаотичні умови війни негативно впливають на їхнє психічне здоров'я та навчальний успіх.

Батьки також виражають серйозні турботи стосовно майбутнього своїх дітей. Травматичні події війни мають тривалий вплив на дітей різних вікових груп, викликаючи емоційні та когнітивні труднощі.

Війна в Україні стала серйозним викликом для системи освіти. І хоча невизначеність складних обставин ускладнює розробку конкретних

рекомендацій, основні цілі, які були визначені під час Революції Гідності, такі як громадянське суспільство та євроінтеграція, мають лишитися пріоритетними для системи освіти.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСВІТИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

3.1. Програма та інструментарій соціологічного дослідження

Програма соціологічного дослідження на тему «Функціонування інституту освіти в умовах воєнного стану в Україні».

Тема "Функціонування інституту освіти в умовах воєнного стану в Україні" є надзвичайно актуальною з кількох причин:

1. Військові конфлікти та воєнний стан призводять до гуманітарних криз, які впливають на всі сфери життя, включаючи освіту. Дослідження цієї теми дозволить краще зрозуміти вплив воєнних дій на навчальні заклади, учнів та педагогічний персонал.

2. Військові конфлікти можуть значно ускладнити навчання та погіршити якість освіти через перерви у навчальному процесі, евакуації, непридатність приміщень для навчання тощо. Дослідження визначить перспективи покращення цих аспектів.

3. Воєнні події можуть мати серйозний психологічний вплив на учнів, вчителів та батьків, що може викликати стрес, тривогу, почуття незахищеності. Дослідження такого впливу допоможе виявити потреби в психологічній підтримці та соціальній адаптації.

4. Вивчення функціонування освітнього інституту в умовах військових конфліктів дозволить розробити та впровадити стратегії, які полегшують процес навчання, забезпечать безпеку та збереження освітніх стандартів навіть під час кризових ситуацій.

Отже, дослідження цієї теми є вкрай актуальним, оскільки вона стосується ключових аспектів життя суспільства в умовах воєнного

конфлікту, визначає вплив на освітній процес та спрямована на пошук ефективних шляхів покращення ситуації в цій сфері.

Розробка програми соціологічного дослідження щодо функціонування інституту освіти в умовах військового стану в Україні потребує уважного планування та методичного підходу.

Соціальна проблема, яка буде досліджуватися у контексті функціонування інституту освіти в умовах військового стану в Україні, може бути сформульована наступним чином: "Вплив воєнного стану на систему освіти в Україні: адаптація навчальних закладів, процесу навчання та соціально-психологічного стану учнів, студентів, вчителів, викладачів та батьків учнів і студентів в умовах воєнного конфлікту."

Ця проблема може охоплювати такі аспекти:

- Зміни в організації навчальних закладів та управлінні освітою під час військових конфліктів.
- Вплив воєнного стану на якість та доступність освіти для учнів.
- Соціально-психологічні наслідки воєнних подій на навчальну спільноту: вчителів, учнів, батьків.
- Розуміння проблем, з якими стикаються учасники освітнього процесу в умовах військового конфлікту та шляхи подолання цих труднощів.

Ця соціальна проблема спрямована на вивчення впливу військових подій на освітню систему та визначення шляхів покращення умов навчання та адаптації освітнього процесу в умовах воєнного конфлікту.

Мета дослідження полягає в аналізі та оцінці впливу воєнних конфліктів та військового стану на систему освіти в Україні з метою розуміння та ідентифікації основних проблем, що виникають, а також розробки пропозицій щодо подолання цих проблем.

Завдання дослідження:

1. Аналіз впливу воєнних дій на освітній процес: оцінка наслідків військових конфліктів на рівень доступності освіти, безпеку учнів та вчителів, функціонування навчальних закладів.

2. Оцінка якості освіти під час військових дій: дослідження рівня навчання, зміни в освітніх програмах, якість педагогічного процесу, доступ до навчальних ресурсів тощо.

3. Аналіз соціально-психологічного впливу: вивчення психологічного стану учнів, педагогічного персоналу та батьків у контексті воєнних подій і визначення потреб у психологічній підтримці.

4. Розробка пропозицій щодо покращення ситуації: висування рекомендацій та стратегій, спрямованих на забезпечення безпеки, підвищення якості та доступності освіти в умовах війни.

5. Підготовка звіту і розповсюдження результатів: формування документу з висновками, який може стати основою для прийняття рішень органами управління освітою та створенням програм допомоги учасникам освітнього процесу під час воєнного стану.

Методи дослідження:

- Масове опитування - створення опитувальників для різних учасників освітнього процесу (учні, вчителі, батьки) щодо їхнього досвіду, потреб та сприйняття впливу війни на навчання.

- Фокус-групи - організація групових дискусій для глибшого розуміння певних аспектів впливу воєнного стану на освітню систему.

- Аналіз статистичних даних - використання статистичних звітів та документів, щоб оцінити кількісні показники (наприклад, зменшення чисельності учнів у школах, зміни в успішності тощо).

- Вибір респондентів: студенти, учні, вчителі, викладачі, керівництво навчальних закладів, батьки.

Предмет дослідження: вплив військового стану на систему освіти в Україні

Об'єкт дослідження: функціонування інституту освіти в умовах воєнного стану

Інтерпретація та операціоналізація основних понять дослідження:

Функціонування інституту освіти в умовах воєнного стану:

- Структура навчальних закладів - робота шкіл, університетів, дитячих садків тощо в умовах конфлікту.
- Організаційні зміни в управлінні, фінансуванні, програмах навчання та педагогічному процесі.
- Доступ до освіти - оцінка доступності освітніх послуг для різних груп населення, включаючи дітей з постраждалих регіонів, внутрішньо переміщених осіб та інші.
- Якість навчання - оцінка якості навчального процесу та ресурсів, які використовуються в умовах військових дій.

Вплив воєнного стану на систему освіти в Україні:

- Аналіз змін в освітній системі через війну: втрати, перерви у навчанні, переселення, зруйновані школи тощо.
- Оцінка стійкості та адаптації освітньої системи: її здатності функціонувати та пристосовуватися до складних умов.
- Аналіз психологічного та емоційного впливу конфлікту на учнів, педагогічний персонал та управлінський склад.

Основні гіпотези дослідження:

1. Гіпотеза про вплив воєнного стану на якість освіти: Умови військових конфліктів та військового стану негативно впливають на якість освіти через перерви в навчальному процесі, руйнування інфраструктури та стресовий вплив на студентів, учнів та педагогічний персонал.

2. Гіпотеза про зміни в структурі та організації освітніх закладів: Перебіг воєнних подій змінює структуру та організацію освітніх закладів, що впливає на їхню працездатність, доступність та якість навчання.

3. Гіпотеза щодо стратегій адаптації та реагування системи освіти на воєнний стан: Освітні інституції виявляють різні стратегії адаптації для забезпечення продовження освітнього процесу в умовах війни, що може включати переорганізацію програм, використання онлайн-навчання, а також розвиток програм психологічної підтримки.

4. Гіпотеза про зміни в мотивації та уявленнях студентів та учнів через воєнний стан: Воєнний стан може впливати на мотивацію та уявлення учнів про майбутнє, ставлення до навчання, сприйняття освітніх цінностей та вибір професійної траєкторії.

Питання до гайду для проведення фокус-групового обговорення:

1. Вступні питання:

- Привітання та представлення учасників групи.
- Інструкції щодо проведення фокус-групи, пояснення цілей і завдань.

2. Тематичні блоки обговорення:

- Визначення ставлення до сучасного стану освіти в умовах військових дій:

- Які виклики та проблеми стали актуальними для освітнього процесу через військовий стан?

- Які позитивні аспекти чи можливості виявилися в умовах кризи?

- Оцінка ефективності заходів та реакції на виклики:

- Як військовий стан вплинув на організацію та функціонування шкіл, університетів?

- Що було зроблено для підтримки освітнього процесу в цей період?

- Сприйняття учасниками освітніх програм, методів та матеріалів:

- Як військовий конфлікт вплинув на навчальні програми, методи навчання, підручники?
  - Які додаткові ресурси чи інструменти допомогли б краще функціонувати освіті в умовах військового стану?
  - Організаційні та психологічні аспекти в умовах кризи:
  - Як освітні працівники та студенти відчують психологічний тиск та стрес у цей період?
  - Які можливості існують для покращення психологічної підтримки та зменшення стресу?
3. Заключні питання:
- Огляд групи та підбиття підсумків обговорення.
  - Подяка та збір контактної інформації учасників для подальшого спілкування.

Анкета “Функціонування інституту освіти в умовах воєнного стану”

Шановний респондент!

Ми звертаємося до вас з проханням взяти участь у соціологічному дослідженні, яке проводиться в рамках наукового проекту “Функціонування інституту освіти в умовах воєнного стану”. Метою дослідження є вивчення громадської думки студентів закладів вищої освіти про вплив воєнного стану на якість, доступність та перспективи освіти в Україні.

Ваша участь у дослідженні є добровільною і анонімною. Ви можете відмовитися від участі або припинити заповнення анкети в будь-який момент без пояснення причин. Ваші відповіді будуть використані тільки в агрегованому вигляді для наукових цілей.

Для заповнення анкети вам знадобиться близько 15 хвилин. Будь ласка, читайте уважно кожне питання і вибирайте один або кілька

варіантів відповіді, які найкраще відображають вашу позицію. Якщо питання не стосується вас, пропустіть його.

Ми дуже цінуємо вашу участь і сподіваємося, що ви знайдете це дослідження цікавим і корисним.

Дякуємо за ваш час і співпрацю!

1. Як ви оцінюєте якість освіти, яку ви отримуєте в умовах воєнного стану?

- Дуже високою
- Високою
- Середньою
- Низькою
- Дуже низькою

2. Як ви оцінюєте доступність освіти, яку ви отримуєте в умовах воєнного стану?

- Дуже високою
- Високою
- Середньою
- Низькою
- Дуже низькою

3. Як ви оцінюєте перспективи освіти, яку ви отримуєте в умовах воєнного стану?

- Дуже високими
- Високими
- Середніми
- Низькими
- Дуже низькими

4. Як ви вважаєте, чи впливає воєнний стан на функціонування інституту освіти в Україні?

- Так, дуже сильно

- Так, сильно
- Так, помірно
- Так, слабко
- Ні, не впливає

5. Якщо ви вважаєте, що воєнний стан впливає на функціонування інституту освіти в Україні, то в якому напрямку?

- Позитивному
- Негативному
- Нейтральному
- Змішаному

6. Як ви ставитеся до дій уряду щодо забезпечення функціонування інституту освіти в умовах воєнного стану?

- Позитивно
- Негативно
- Нейтрально
- Важко сказати

7. Як ви ставитеся до дій студентського самоврядування та профспілок щодо захисту прав та інтересів студентів в умовах воєнного стану?

- Позитивно
- Негативно
- Нейтрально
- Важко сказати

8. Які, на вашу думку, є найбільші проблеми інституту освіти в умовах воєнного стану? (Виберіть не більше трьох варіантів)

- Недостатнє фінансування
- Низька якість навчання
- Втрата студентів
- Небезпека для життя та здоров'я студентів і викладачів

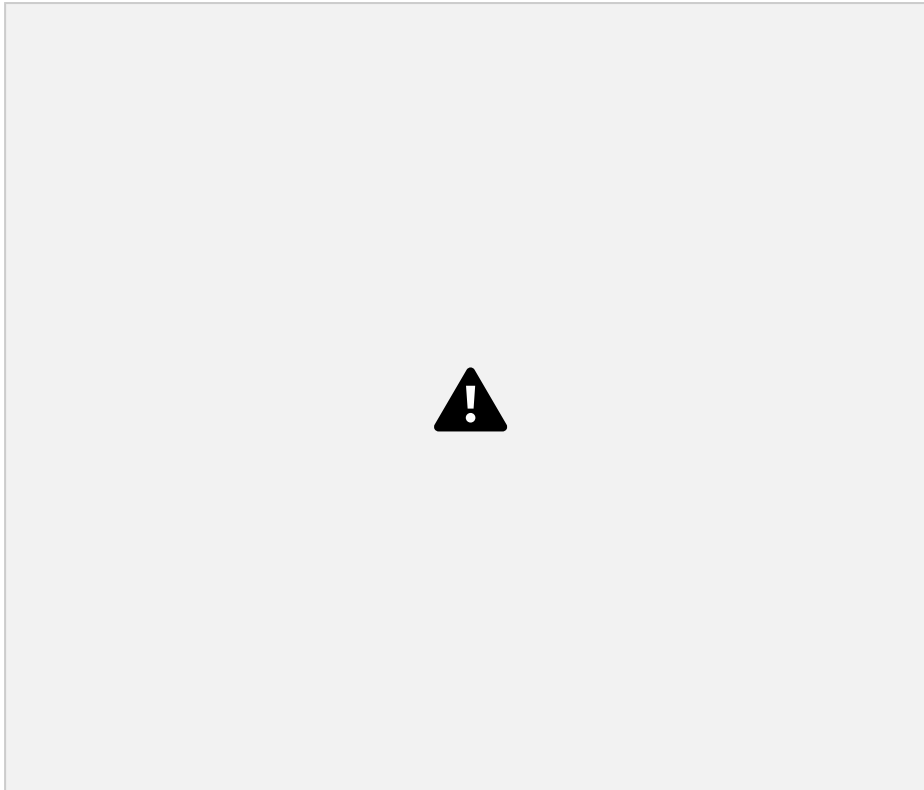
- Втрата викладацьких кадрів
  - Зниження престижу освіти
  - Відсутність гарантій працевлаштування
  - Інші (вказіть які)
9. В якому регіоні України ви навчаєтеся?
- М.Київ
  - Південний
  - Східний
  - Західний
  - Центральний
10. Який вид закладу вищої освіти ви відвідуєте?
- Університет
  - Інститут
  - Коледж
  - Технікум
11. Який рівень освіти ви отримуєте зараз?
- Бакалавр
  - Магістр
  - Спеціаліст
  - Аспірант
  - Докторант
12. Який факультет/інститут/кафедра ви відвідуєте?
- Гуманітарний
  - Природничий
  - Технічний
  - Медичний
  - Юридичний
  - Економічний
  - Педагогічний

- o Інший (вказіть який)
- 13. Ваша стать
  - o Чоловіча
  - o Жіноча
  - o Інша (вказіть яка)
- 14. Ваш вік
  - o Менше 18 років
  - o 18-24 роки
  - o 25-34 роки
  - o 35-44 роки
  - o 45-54 роки
  - o 55 років і більше

Дякуємо за вашу участь у дослідженні! Ваша думка дуже важлива для нас!

3.2. Аналіз результатів та практичні рекомендації

Пілотажне соціологічне опитування студентів закладів вищої освіти було проведено за допомогою Google Forms у період з 13 по 21 листопада 2023 року. Посилання на опитування було поширено у соціальних мережах та студентських публіках. На участь в опитуванні відгукнулися 136 респондентів з різних регіонів України.

Розподіл за профілями навчання вказує, що в опитуванні взяли участь студенти різних спеціальностей.

Хоча ця вибірка не є репрезентативною для всіх студентів України, вона може вказати на тенденції чи певні аспекти, які можуть бути загальними або характерними для окремих груп студентів. Це пробне дослідження може слугувати початковим підґрунтям для подальших досліджень. Воно дозволяє визначити напрямки досліджень або підходи до поглибленого аналізу певних аспектів, які виявилися важливими у цій вибірці. Навіть така вибірка може мати цінність для розуміння проблем, з якими зіштовхуються певні групи студентів. Це може слугувати основою для подальших, більш об'ємних досліджень у майбутньому.

Дані соціологічного дослідження серед студентів закладів вищої освіти в Україні показують різноманітність оцінок якості отриманої освіти в умовах воєнного стану.

Дуже високою якістю освіти в умовах воєнного стану оцінили лише 5.9% студентів (8 осіб з усієї кількості опитаних), що вказує на дуже невелику частку студентської спільноти, яка вважає отриману освіту дуже високою в цих умовах.

Високою якістю освіти в умовах воєнного стану оцінили 23.5% студентів (32 особи), що також є відносно невеликою часткою, але вказує на те, що деякі студенти все ж вважають отриману освіту високою навіть у таких складних обставинах.

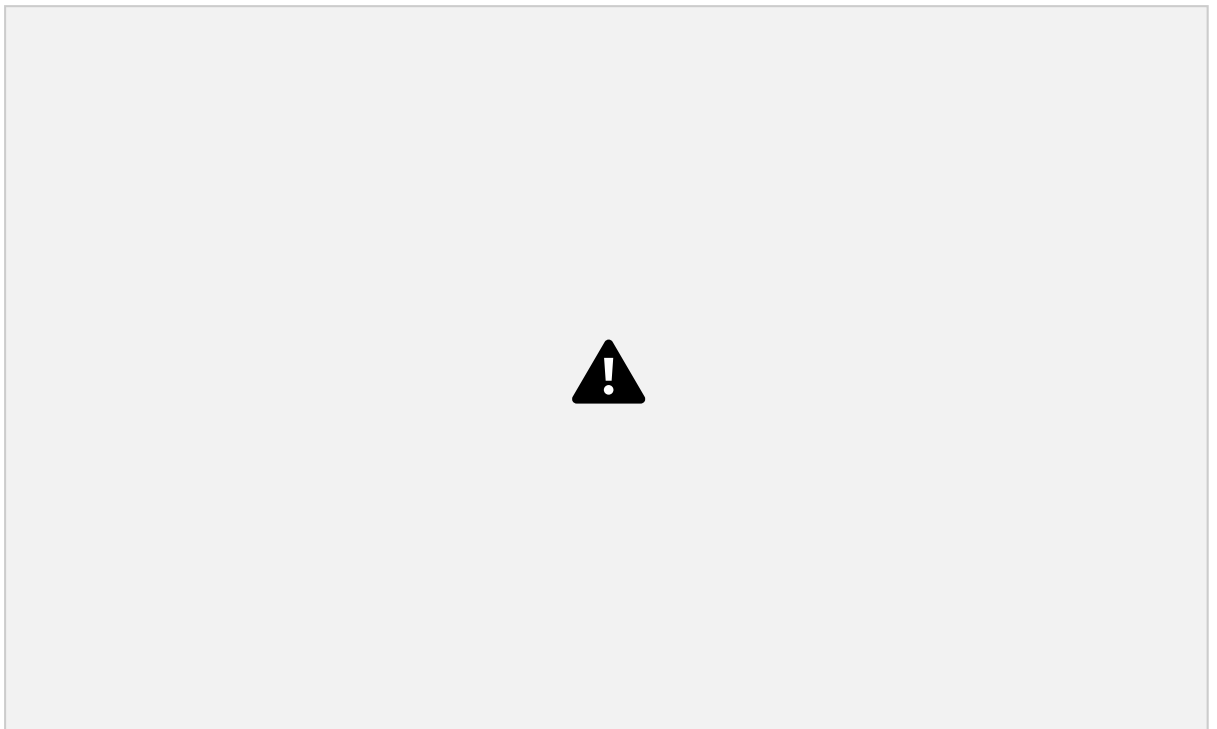
Середня оцінка якості освіти в умовах воєнного стану найбільш поширена серед опитаних і складає 41.2% (56 осіб). Це свідчить про те, що більшість студентів вважають отриману освіту саме середньою в умовах, коли країна перебуває у воєнному стані.

Низьку якістю освіти в умовах воєнного стану оцінили 20.6% студентів (28 осіб), що також є значним показником та вказує на існування

серйозних проблем або незадовільних аспектів освітнього процесу в цих умовах.

Дуже низьку якість освіти в умовах воєнного стану оцінили лише 8.8% студентів (12 осіб), але ця група також відображає тих, хто вважає отриману освіту абсолютно неприйнятною в умовах воєнного конфлікту.

Отже, результати дослідження свідчать про те, що думки студентів розділені стосовно якості освіти в умовах воєнного стану. Більшість студентів вважають отриману освіту середньою, але існує значна кількість тих, хто вважає її високою або низькою, що відображає різноманіття поглядів у цьому питанні.

Дослідження з доступності освіти в умовах воєнного стану серед студентів вищих навчальних закладів в Україні відображає наступну картину.

Дуже високою доступність освіти в умовах воєнного стану оцінили лише 2.9% студентів (4 особи), що вказує на те, що дуже мала частина опитаних вважає доступність освіти на такому рівні задовільною.

Високою доступність освіти в цих умовах оцінили 11.8% студентів (16 осіб), що також є невеликою часткою опитаних і свідчить про те, що

деякі студенти все ж вбачають певний рівень доступності освіти в умовах воєнного конфлікту.

Середня доступність освіти в умовах воєнного стану була оцінена 29.4% студентів (40 осіб). Це свідчить про те, що значна кількість студентів вважає доступність освіти саме середньою в умовах, коли країна перебуває у воєнному стані.

Низьку доступність освіти в умовах воєнного стану відчують 35.3% студентів (48 осіб), що є значним показником і вказує на те, що більше третини опитаних студентів вважають доступність освіти низькою в таких умовах.

Дуже низьку доступність освіти в умовах воєнного стану відчують 20.6% студентів (28 осіб). Ця група також відображає негативне ставлення до доступності освіти в умовах воєнного конфлікту.

Отже, аналіз показує, що значна кількість студентів вважає доступність освіти низькою або дуже низькою в умовах воєнного стану. Це вказує на проблеми з доступністю освіти через військовий конфлікт, що впливає на здійснення освітніх процесів та можливостей студентів отримати якісну освіту.

Аналіз даних дослідження щодо перспектив отримання освіти в умовах воєнного стану серед студентів в Україні приводить до наступних висновків.

Дуже високі перспективи отримання освіти в умовах воєнного стану відчують лише 2.9% студентів (4 особи), що вказує на те, що дуже мала частина опитаних вірить у дуже позитивні перспективи своєї освіти в умовах військового конфлікту.

Високі перспективи отримання освіти в умовах воєнного стану відчують 8.8% студентів (12 осіб), що також є невеликою часткою опитаних і свідчить про те, що деякі студенти все ж вбачають певні позитивні перспективи в майбутньому освітньому процесі попри складні умови.

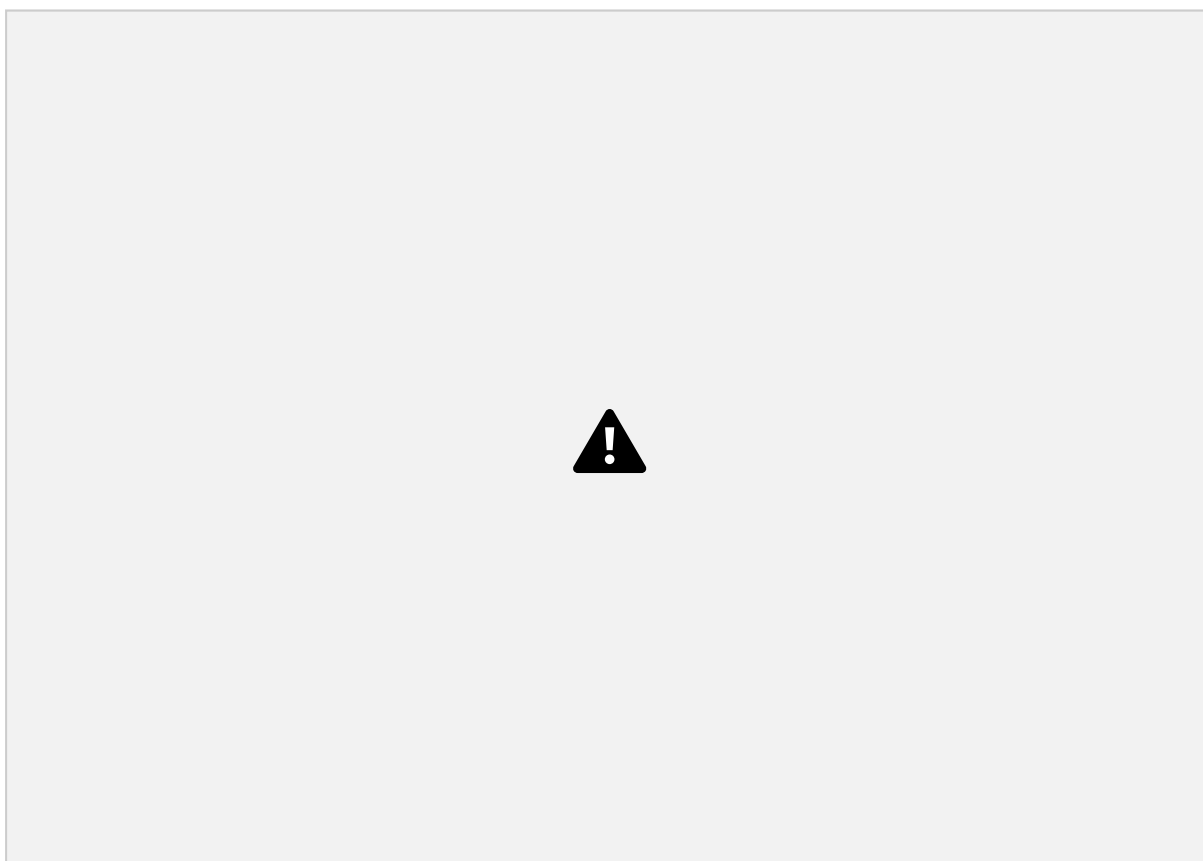
Середні перспективи отримання освіти в умовах воєнного стану відчують 26.5% студентів (36 осіб). Це свідчить про те, що частина студентів має помірні, не так позитивні, але й не дуже негативні очікування стосовно своєї освіти.

Низькі перспективи отримання освіти в умовах воєнного стану відчують 38.2% студентів (52 особи), що є досить великою кількістю,

вказуючи на розповсюдження негативних сподівань стосовно майбутньої освіти через воєнний конфлікт.

Дуже низькі перспективи отримання освіти в умовах воєнного стану відчують 23.5% студентів (32 особи), що також є значною кількістю і свідчить про те, що значна частина опитаних має дуже песимістичні очікування стосовно перспектив своєї освіти в умовах військового конфлікту.

Отже, дані свідчать про те, що більшість студентів вважає перспективи отримання освіти в умовах воєнного стану низькими або дуже низькими, що відображає серйозні побоювання щодо майбутнього освітнього процесу через військовий конфлікт.

Дослідження, проведене серед студентів щодо впливу воєнного стану на функціонування інституту освіти в країні, вказує на наступне.

47.1% студентів (64 особи) вважають, що воєнний стан має дуже сильний вплив на функціонування інституту освіти. Це велика кількість

опитаних, які вірять у значний вплив воєнного конфлікту на освітній процес.

29.4% студентів (40 осіб) також відчують сильний вплив воєнного стану на функціонування інституту освіти. Ця група також вважає, що воєнний конфлікт має суттєвий вплив на навчальні заклади.

14.7% студентів (20 осіб) вважають, що воєнний стан впливає на інститут освіти помірно. Це меншість опитаних, які вважають вплив не настільки значним, але все ж враховують його існування.

5.9% студентів (8 осіб) вважають, що вплив воєнного стану на функціонування інституту освіти є слабким.

Лише 2.9% студентів (4 особи) вважають, що воєнний стан не впливає на функціонування інституту освіти в Україні.

Отже, більшість студентів вважають, що воєнний стан має суттєвий вплив на функціонування інститутів освіти в Україні, хоча масштаб цього впливу і його характер можуть різнитися від дуже сильного до помірного. Це свідчить про серйозні турботи та усвідомлення студентами важливості врахування воєнного конфлікту при організації освітнього процесу.

В якому напрямку воєнний стан впливає на функціонування інституту освіти в Україні?

За результатами дослідження, студенти вищих навчальних закладів в Україні відповіли на питання про вплив воєнного стану на функціонування інституту освіти так.

5.9% студентів (8 осіб) вважають, що воєнний стан має позитивний вплив на функціонування інституту освіти. Ця невелика група вірить у позитивний вплив воєнного стану на освітні процеси.

70.6% студентів (96 осіб) вважають, що воєнний стан має негативний вплив на функціонування інституту освіти. Це велика більшість опитаних, які вбачають негативні наслідки військового конфлікту на освітній процес.

8.8% студентів (12 осіб) вважають, що воєнний стан має нейтральний вплив на функціонування інституту освіти. Ця група студентів вважає, що воєнний конфлікт не має яскравого впливу на освітній процес.

14.7% студентів (20 осіб) вважають, що воєнний стан має змішаний вплив на функціонування інституту освіти. Це означає, що для цієї групи воєнний конфлікт має як позитивні, так і негативні наслідки на освітній процес.

Отже, переважна більшість студентів вважає, що воєнний стан має негативний вплив на функціонування інститутів освіти в Україні. Це свідчить про серйозні стурбованості студентів щодо негативних наслідків воєнного конфлікту на освітні процеси та умови навчання.

Як ви ставитеся до дій уряду щодо забезпечення функціонування інституту освіти в умовах воєнного стану?

На основі результатів дослідження серед студентів вищих навчальних закладів в Україні стосовно ставлення до дій уряду щодо забезпечення функціонування інститутів освіти в умовах воєнного стану можна зробити наступні висновки

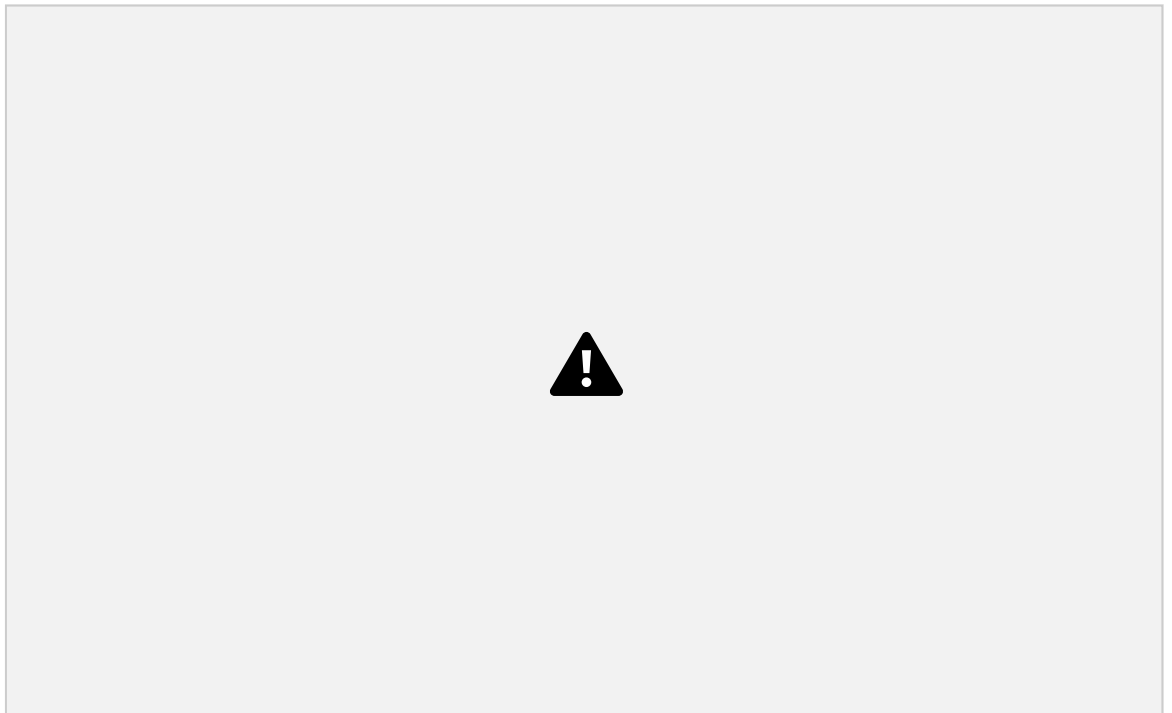
58.8% студентів (80 осіб) ставляться до дій уряду позитивно в контексті забезпечення функціонування інститутів освіти в умовах воєнного стану. Це свідчить про те, що значна частина опитаних вважає, що уряд робить певні дії або приймає заходи для забезпечення нормального функціонування освітніх закладів навіть у складних умовах конфлікту.

11.8% студентів (16 осіб) ставляться до дій уряду негативно. Це говорить про те, що для цієї частини опитаних уряд не робить достатньо для забезпечення нормального функціонування освітніх інститутів в умовах воєнного стану.

17.6% студентів (24 особи) мають нейтральну позицію щодо дій уряду. Ця група студентів не визначилася чітко щодо ставлення до дій уряду з цього питання.

Ще 11.8% студентів (16 осіб) виражають складнощі у визначенні своєї позиції щодо дій уряду щодо забезпечення функціонування інститутів освіти в умовах воєнного стану.

Таким чином, більшість студентів відносно позитивно ставляться до дій уряду, який, на їхню думку, докладє певні зусилля для забезпечення нормального функціонування освітніх закладів під час воєнного конфлікту, хоча є й ті, хто має негативну або нейтральну позицію, або зазнає складнощів у визначенні своєї точки зору на це питання.

Як ви ставитеся до дій студентського самоврядування та профспілок щодо захисту прав та інтересів студентів в умовах воєнного стану?

Стосовно ставлення до дій студентського самоврядування та профспілок щодо захисту прав та інтересів студентів в умовах воєнного стану, можна зробити такі висновки.

29.4% студентів (40 осіб) ставляться до дій студентського самоврядування та профспілок позитивно в контексті захисту прав та інтересів студентів в умовах воєнного стану. Це свідчить про те, що значна частина опитаних вірить у роль та ефективність дій цих організацій у захисті прав студентів у складних умовах конфлікту.

23.5% студентів (32 особи) ставляться до дій студентського самоврядування та профспілок негативно. Ця група опитаних вважає, що дії цих організацій не ефективні або не відповідають інтересам студентів в умовах воєнного конфлікту.

35.3% студентів (48 осіб) мають нейтральну позицію щодо дій студентського самоврядування та профспілок у контексті захисту прав студентів в умовах воєнного стану. Ця група студентів не має чіткої думки щодо ефективності дій цих організацій у таких умовах.

11.8% студентів (16 осіб) виражають складнощі у визначенні своєї позиції щодо дій студентського самоврядування та профспілок щодо захисту прав студентів в умовах воєнного конфлікту.

Отже, результати показують, що значна кількість студентів має нейтральну або непевну позицію щодо дій студентського самоврядування та профспілок у захисті прав та інтересів студентів в умовах воєнного стану. Хоча є і ті, хто ставиться позитивно або негативно до їхньої роботи, але це не є основною думкою серед студентів.

Які, на вашу думку, є найбільші проблеми інституту освіти в умовах воєнного стану? (Виберіть не більше трьох варіантів)

	Кількість респондентів	%
Недостатнє фінансування	88	64.7
Низька якість навчання	64	47.1%
Небезпека для життя та здоров'я студентів і викладачів	56	41.2
Відсутність гарантій працевлаштування	48	35.3
Зниження престижу освіти	40	29.4
Втрата викладацьких кадрів	32	23.5
Втрата викладацьких студентів	24	17.6

Інші (вказіть які)	8	5.9
--------------------	---	-----

Основні проблеми, відзначені студентами вищих навчальних закладів в Україні стосовно функціонування інститутів освіти в умовах воєнного стану, виглядають наступним чином:

- Недостатнє фінансування - цю проблему відзначило 64.7% студентів (88 осіб). Це свідчить про те, що для більшості студентів головною проблемою є недостатність фінансування освіти в умовах воєнного стану, що може впливати на різні аспекти освітнього процесу.
- Низька якість навчання - цю проблему відзначило 47.1% студентів (64 особи). Це свідчить про те, що для значної частини опитаних студентів важливим є питання якості отримуваної освіти в умовах воєнного конфлікту.
- Небезпека для життя та здоров'я студентів і викладачів - цю проблему відзначило 41.2% студентів (56 осіб). Це свідчить про те, що для багатьох студентів дуже важливо забезпечити безпеку та умови для навчання та роботи в умовах воєнного конфлікту.

Інші проблеми, такі як відсутність гарантій працевлаштування, зниження престижу освіти, втрата викладацьких кадрів і студентів, були відзначені в меншій мірі. Отже, фінансування, якість навчання та забезпечення безпеки для студентів і викладачів виявилися найбільш важливими проблемами для студентів в умовах воєнного стану.

На основі отриманих висновків рекомендуються кроки для покращення функціонування інститутів освіти в умовах воєнного стану в Україні:

1. Забезпечення безпеки для студентів і викладачів повинно бути високим пріоритетом. Це має включати розвиток планів надзвичайних ситуацій, тренування персоналу та студентів з питань евакуації та захисту під час конфлікту.
2. Збільшення доступності якісної освіти в умовах конфлікту має включати розробку програм дистанційного навчання, розгляд можливостей

отримання освіти в безпечних локаціях та надання підтримки студентам, які знаходяться в зоні конфлікту.

3. Збільшення фінансування освіти для забезпечення потреб інститутів освіти в умовах кризи є необхідним, зокрема, виділення додаткових коштів на забезпечення безпеки, технологічне оновлення та розвиток інфраструктури для забезпечення ефективного навчання.

4. Розвиток психологічної підтримки, якої потребують студенти та викладачі, що переживають воєнний конфлікт, зокрема, це створення центрів психологічної допомоги для підтримки психічного здоров'я.

5. Важливо інтенсифікувати міжнародні партнерства та співпрацю для підтримки освітніх програм в умовах конфлікту. Це може включати обмін студентами та викладачами, отримання допомоги від міжнародних організацій для підтримки освітніх процесів.

6. Підвищення ролі студентського самоврядування, зокрема, стимулювання активності студентських органів та профспілок може сприяти захисту прав та інтересів студентів в умовах воєнного конфлікту. Це може включати надання підтримки та ресурсів для діяльності таких організацій.

Ці рекомендації спрямовані на створення сприятливого середовища для освіти в умовах воєнного конфлікту, забезпечення безпеки та доступності якісної освіти для студентів і викладачів, а також підтримки психологічного благополуччя всіх учасників освітнього процесу.

Висновок до третього розділу

Дослідження показує роз'єднаність поглядів студентів щодо якості освіти в умовах воєнного конфлікту, відзначаючи різноманітність оцінок та поглядів на освітній процес. Більшість студентів сприймають отриману освіту середньою, однак важливо враховувати думки тих, хто вважає її високою чи низькою.

Доступність освіти в умовах війни залишається проблемою, зокрема через обмежену можливість отримання якісної освіти, що впливає на розвиток освітніх процесів та можливості студентів.

Студенти виражають серйозні побоювання щодо майбутнього освітнього процесу через воєнний конфлікт та позиціонуються відносно негативно до його впливу на інститути освіти в Україні.

Для поліпшення ситуації важливо звернути увагу на забезпечення безпеки, збільшення доступності якісної освіти, підвищення фінансування, розвиток психологічної підтримки, інтенсифікацію міжнародної співпраці та підвищення ролі студентського самоврядування для захисту прав інтересів студентської громадськості.

ВИСНОВКИ

В ході виконання дипломної роботи вирішені наступні завдання:

1. • Розглянуто основні теоретико-методологічні підходи до вивчення освіти як соціального інституту

Вивчення освіти як соціального інституту включає різноманітні теоретико-методологічні підходи, що спрямовані на розуміння ролі, структури та функцій освіти в суспільстві.

Структурно-функціональний підхід зосереджений на розгляді освіти як функціональної системи, що виконує конкретні ролі в суспільстві. Вивчає взаємодію освіти з іншими соціальними інститутами та її внесок у стабільність суспільства. Конфліктологічний підхід акцентує увагу на соціальних нерівностях та конфліктах, що існують у системі освіти. Розглядає освіту як інструмент репродукції соціальних нерівностей. Символічний інтеракціонізм підхід акцентує увагу на тому, як індивіди взаємодіють та висвітлюють свій досвід в системі освіти. Зосереджений на розумінні суб'єктивних значень та взаємодій. Соціокультурний підхід передбачає дослідження вищої освіти через призму культурних та соціокультурних впливів на процес навчання та виховання. Інституціональний підхід аналізує роль освіти як інституту в ширшому контексті суспільства, вивчає структуру, політику та зміни в системі вищої освіти.

Ці підходи допомагають розглядати освіту з різних точок зору, розкриваючи її складнощі та взаємозв'язки з іншими аспектами суспільства. Використання різних теоретико-методологічних рамок дозволяє отримати більш повне розуміння ролі освіти у сучасному суспільстві.

2. • Визначено особливості дослідження вищої освіти крізь призму соціокультурного та інституціонального аналізу

Дослідження вищої освіти через призму соціокультурного та інституціонального аналізу включає в себе детальний розгляд різних аспектів

цього соціального явища, враховуючи вплив культурних та інституційних чинників. Ось деякі особливості такого дослідження:

1. Соціокультурний аналіз:

- Контекст культури: дослідження вищої освіти враховує вплив культурних цінностей, традицій, ідентичності та сприйняття суспільства.

- Соціокультурні динаміки: вивчення змін у соціокультурних підходах до вищої освіти з часом та їх вплив на систему освіти.

2. Інституціональний аналіз:

- Структура інститутів вищої освіти: вивчення організаційної структури університетів, коледжів та інших освітніх установ.

- Політика вищої освіти: аналіз ролі держави та інших інституцій у формуванні та впровадженні політик вищої освіти.

- Соціальна функція інститутів: розуміння того, як вища освіта виконує соціальні функції, такі як соціалізація, мобільність, формування громадянськості.

3. Взаємодія між соціокультурним та інституціональним аспектами:

- Культурний контекст у вищій освіті: вплив культурних аспектів на структуру та функції освітніх інститутів.

- Інституційна відповідь на соціокультурні зміни: адаптація інституцій вищої освіти до змін у соціокультурному середовищі.

Дослідження вищої освіти через призму соціокультурного та інституціонального аналізу дозволяє зрозуміти вищу освіту як складний системний об'єкт, що взаємодіє з культурою та інституціональним середовищем, і розкриває широкий спектр впливів, які вона має на суспільство та як суспільство впливає на неї.

3. • Проаналізовано організацію освітнього процесу в Україні під час війни;

Отримані в ході вторинного аналізу результати досліджень підкреслюють величезне значення задоволення потреб дітей, які постраждали

від війни, особливо в контексті освіти та соціальної інтеграції. Доступ до повноцінної освіти під час війни є значущим фактором у сприянні стійкості дітей, а фізична взаємодія з однолітками та вчителями особливо важлива для розвитку дитини та психосоціального відновлення, в порівнянні з онлайн-освітою, яка надає менше таких можливостей.

Ідентифіковано ряд викликів у забезпеченні освіти в регіонах, які постраждали від війни. Місця проживання поблизу лінії фронту означають закриття освітніх закладів, відсутність ресурсів, таких як вчителі, електроенергія та підключення до Інтернету, що значно ускладнює їх доступ до якісної освіти. Руйнівний характер війни, включаючи авіаудари, окупацію, міграцію, відключення електропостачання, зміну шкіл та перебої з Інтернетом, подальше ускладнює труднощі, з якими зіштовхуються діти, що призводить до збільшення стресу та роздратування перед майбутнім. Хаотичні умови під час війни негативно впливають на психологічний стан дітей та їхній навчальний успіх. Багато біженців, зокрема ті, хто пережив травму, часто також мають проблеми з руйнівними соціальними структурами, втратою підтримки спільноти та великими потребами у психічному здоров'ї.

Аналіз також висвітлює турботи батьків щодо майбутнього їхніх дітей, оскільки частина біженців за кордоном висловлює небажання повертатися до України через обмежені можливості розвитку дитини в майбутньому. Безпека дитини стає найважливішою турботою для батьків, часто переважаючи інші фактори при прийнятті рішення про повернення. Травматичні події також можуть мати тривалий вплив на дітей. Наслідки травматизму війни можуть варіюватися в залежності від віку дитини: молодші діти часто зазнають труднощів у регуляції емоцій, страху гучних звуків, змін у поведінці та когнітивному розвитку, тоді як старші діти можуть зіткнутися з психологічними викликами, апатією та труднощами формування особистості під час вступу у доросле життя, відчуваючи більше тягаря свідомості про наслідки війни. Розуміння конкретних викликів, з якими стикаються діти різних вікових груп, є критичним для забезпечення ефективної підтримки.

Війна стала найбільшим викликом для України загалом і зокрема для системи освіти. Умови невизначеності ускладнюють можливість надавати конкретні рекомендації, оскільки безпека учасників навчального процесу не залежить від Міністерства освіти. Однак основні напрямки змін, які були визначені під час Революції Гідності, такі як збільшення ролі громадянського суспільства, гуманізація та євроінтеграція, повинні залишитися відносно незмінними незалежно від обставин.

- 4. Проведено емпіричне дослідження освіти в умовах воєнного стану та запропоновано практичні рекомендації щодо покращення ситуації з освітою в Україні.

Загальний аналіз результатів дослідження вказує на роз'єднаність поглядів студентського оточення на якість освіти в умовах воєнного конфлікту. Незважаючи на те, що більшість студентів вважають отриману освіту середньою, існує значна група осіб, яка сприймає її як високу або низьку. Це свідчить про різноманіття поглядів та оцінок щодо освітнього процесу.

Незаперечним є те, що значна частина студентського колективу вважає доступність освіти в умовах воєнного конфлікту низькою або дуже низькою. Це вказує на проблеми, пов'язані з можливістю отримання якісної освіти через обставини військового конфлікту, які впливають на розвиток освітніх процесів та можливості студентів.

Також, позиція студентів відносно перспектив отримання освіти в умовах війни виражає серйозні побоювання щодо майбутнього освітнього процесу через воєнний конфлікт. Це ставить під сумнів можливості нормального функціонування освітніх закладів в подібних умовах.

Більшість студентів вбачають суттєвий негативний вплив воєнного стану на інститути освіти в Україні. Це свідчить про серйозні турботи та усвідомлення студентами важливості врахування воєнного конфлікту при організації освітнього процесу.

У багатьох випадках студенти висловлюють позитивне ставлення до заходів уряду, спрямованих на забезпечення нормального функціонування освітніх закладів під час воєнного конфлікту. Однак існують особи з негативною або нейтральною позицією, або ж ті, хто зазнає складнощів у формулюванні власної думки з цього приводу.

Також варто відзначити, що значна кількість студентів демонструє нейтральну або непевну позицію стосовно ролі студентського самоврядування та профспілок у захисті прав інтересів студентської громадськості в умовах воєнного конфлікту.

У цілому, фінансування, якість навчання та забезпечення безпеки для студентів і викладачів є найбільш актуальними проблемами, що хвилюють студентську громадськість в умовах війни. Інші проблеми, які також вказали студенти, отримали меншу увагу, проте вони також не менш важливі для належного функціонування освітнього процесу.

З метою покращення функціонування інститутів освіти в умовах воєнного конфлікту в Україні, рекомендується приділити особливу увагу наступним аспектам:

1. Забезпечення безпеки для студентів та викладачів, орієнтоване на розробку планів надзвичайних ситуацій та тренування евакуаційних заходів.
2. Збільшення доступності якісної освіти через програми дистанційного навчання та підтримку студентів у безпечних локаціях.
3. Підвищення фінансування освіти для забезпечення безпеки, технологічного оновлення та розвитку інфраструктури.
4. Розвиток психологічної підтримки через створення центрів допомоги для студентів та викладачів.
5. Інтенсифікація міжнародної співпраці для підтримки освітніх програм в умовах конфлікту.
6. Підвищення ролі студентського самоврядування та стимулювання активності студентських органів для захисту прав та інтересів студентської громадськості.

Існує потреба в подальших дослідженнях функціонування інституту освіти в умовах воєнного стану. Це допоможе глибше розуміти довгострокові наслідки війни для дітей, визначати ефективні стратегії підтримки та програми, спрямовані на пом'якшення впливу травми, особливо такі шкідливі наслідки, як втрата будинку та окупація, свідчення про смерті, авіаудари. Результати для дітей та підлітків, які пережили травматичні події, можуть бути об'єктом дослідження для підтримки загального благополуччя, надання психологічної допомоги та передбачення майбутніх потреб. Важливо розуміти, що травма - це складне питання, і кожен досвід кожної особи унікальний. Індивідуальні підходи, які враховують вік дитини, її розвиваючий етап, регіональні умови та особисті обставини, необхідні для вирішення різноманітних потреб дітей, які пережили війну.

Це підкреслює термінову необхідність цілеспрямованих втручань та програм підтримки для вирішення конкретних потреб дітей та підлітків, які постраждали від війни в Україні. Шляхом забезпечення доступу до освіти, сприяння соціальній інтеграції та пріоритизації їхнього психологічного благополуччя можна збільшити їхню стійкість.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Тригуб, І. (2013) Становлення соціології освіти як галузі наукового знання // Педагогічний процес: теорія і практика. Вип. 2. С. 166-174.
2. Кравченко, А. (2012) Комерціалізація вищої освіти в Україні та Європі: управлінський аспект // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : зб. наук. пр. ДонДУУ. – Т. XIII, Вип. 257, Серія «Соціологія». Донецьк : ДонДУУ. С. 78–85.
3. Бакіров, В. (2003) Університети в пошуках нової стратегії / В. С. Бакіров // Universities. № 1. С. 4–7.
4. Mead, G.H. (1934). Mind, Self, and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist. University of Chicago Press.
5. Durkheim, E. (1977). Education and Sociology: A Selected Review. Tr. by D.F. Sherwood. New York: Free Press.
6. Skrypchenko, T. (2023). Children of war: understanding the social impact on and the needs of children affected by the Russian War in Ukraine. Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 3, 60–70.
7. Степанковська, Я. (2018). Змінюйся або помри. До 2030 року зникне півсотні професій. Главком. Отримано з: <https://glavcom.ua/publications/zminyuysya-abo-pomri-do-2030-rokuznikne-pivsotni-profesiy-natomist-zyavlyatsya-186-novih-520807.html>
8. Марковська, М. (2022). Пишуть вірші, малюють і просто спілкуються. Як учителі підтримують дітей навіть з укриттів. НУШ – Нова українська школа. Отримано з: <https://nus.org.ua/articles/pyshut-virshi-malyuyut-i-prosto-spilkuyutsya-yak-uchytelipidtrymuyut-dit-ej-navit-z-ukryttiv>
9. Максименко, О., Марчук, Н., Земляна, Т. (2022). «Лист солдату», «Fearless Ukrainians», «Sharing is caring», «Підтримка роду», «Супергерої безпеки» та інші приклади онлайн-уроків воєнного часу. В: А.

Петренко-Лисак, Є. Мороз, В. Шелухін, & Л. Юзва (Ред.), Шевченківська весна – 2022: Матеріали Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна – 2022 (соціологія)» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 13 травня 2022 р.) (с. 69–72). Київ: Наукова столиця.

10. Назаренко, Ю. (2022). Освіта українських бізнесменів за кордоном (24 лютого – 20 червня 2022). Cedos. Отримано з: https://cedos.org.ua/researches/osvita-ukrayinskyh-bizhen_ok-za-kordonom24-lyutogo-20-cherhvnya

11. Willis, Paul (1981). *Learning to Labor: How Working Class Kids Get Working Class Jobs*. New York, NY: Columbia University Press.

12. Війна та освіта: Як рік повномасштабного вторгнення вплинув на українські школи. Отримано з: https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/ua-saved_overview-report-2022-web.pdf

13. Як війна змінила життя українських дітей. Отримано з: https://gradus.app/documents/211/Children_Report_Gradus_28042022.pdf

14. Українське суспільство в умовах війни (2022): Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України. 410 с

15. ГО «Харківський інститут соціальних досліджень». (2022). Діти і війна в Україні. <https://khisr.kharkov.ua/wp-content/uploads/2022/04/Dity-i-viyna-v-Ukraini-2-mis-iats-.pdf>

16. Bourdieu, P. (1977). *Cultural Reproduction and Social Reproduction*. In: J. Karabel & A. H. Halsey (Eds.), *Power and Ideology in Education* (pp. 487–511). Oxford, UK: Oxford University Press.

17. Garbarino, J. (1999). *Children under Fire: War and the Life of Children*. New York, NY: Basic Books.

18. Prince-Embury, S., & Saklofske, D.H. (2013). Resilience in Children, Adolescents, and Adults. Retrieved from: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-1-4614-4939-3>

19. Соціологічна група «Рейтинг» (2023). Проблеми українських дітей під час війни 27 січня - 1 лютого, 2023. https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ucap_children_012023.pdf

20. Christensen, P. & James, A. (Eds.). (2008). Research with Children: Perspectives and Practices (2nd ed.). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203964576>

21. Державна служба якості освіти України. (2023). Дослідження якості організації освітнього процесу в умовах війни у 2022/2023 навчальному році <https://sqe.gov.ua/wp-content/uploads/2023/04/yakist-osvity-v-umovah-viyny-web-3.pdf>

22. Опора. (2023). Дослідження медіаспоживання та громадсько-політична активність українців за кордоном. <https://opora.ua/report/viyna/24756-doslidzhenniamediaspozhyvanni-a-ta-gromadsko-politichna-aktivnist-ukrayintsiv-za-kordonom>

23. Освітній омбудсмен України. (2022). Чим закордонні школи відрізняються від українських? Результати опитування батьків, чиї діти знаходяться за кордоном. <https://eo.gov.ua/chym-zakordonni-shkoly-vidrizniaiutsia-vid-ukrainskykh-rezultaty-opytuvannya-batktivchyi-dity-znakhodiatsia-za-kordonom/2022/08/23/>

24. Дембіцький, С., Злобіна, О., Костенко, Н. та ін. (2022). Шкільна освіта під час війни. В: Є. Головаха (ред.), С. Макеев (ред.), Українське суспільство в умовах війни. Колективна монографія (сс. 88–98). Київ: Інститут соціології НАН.

25. International Republican Institute (2023). IRI Ukraine Eight Municipal Survey.

https://www.iri.org/wp-content/uploads/2023/06/Public-Eighth_Ukraine-Municipal-survey_2023-FINAL.pdf

26. Соціологічна група «Рейтинг» (2023). Комплексне дослідження: як війна змінила мене та країну. підсумки року. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html

27. Merton, R.K. (1957). *Social Theory and Social Structure*. Free Press.

28. Ждан, В., Голованова, І. (2022). Організаційні, нормативно-правові та клінічні питання реабілітації в Україні в мирний час та під час війни: колективна монографія http://repository.pdmu.edu.ua/bitstream/123456789/19368/1/Davydenko_Diti_ta_v_iyna.pdf

29. Національний банк України. (2023). Як війна вплинула на ставлення до заощаджень та змінила пріоритети серед українських дітей <https://talan.bank.gov.ua/novyny/iak-viina-vplinula-na-stavlennia-do-zaoshchadzhen-ta-zminila-prioriteti-se-redukrayinskikh-ditei>

30. Salmond, C.H., Meiser Stedman, R., Glucksman, E., Thompson, P., Dalglish, T., & Smith, P. (2011). The nature of trauma memories in acute stress disorder in children and adolescents. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 52(5), 560–570.

31. GO Global. (2023). Освітній фронт. Вплив війни на освітян. <https://globaloffice.org.ua/uk/go-global-prezentovali-rezultati-doslidzhennyaosvitnij-front-vpliv-vijni-na-osvityan/>

32. Гальченко, А.В., Погорілко, О.В., Волошин, В.А., Гринь, К.В., & Лук'янченко, О.В. (2019). Вимушена міграція як фактор виникнення психосоціальної дезадаптації та невротичних розладів. *Вісник проблем біології і медицини*, 3, 19–23.

33. СОС Дитячі містечка в Україні. (2023). Результати дослідження становища внутрішньо переміщених сімей із дітьми, прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу в умовах війни. https://sos-ukraine.org/wp-content/uploads/2023/02/rezultaty-doslidzhennyadityi-i-vijna-veresen-lystopad-2022r.pdf?fbclid=IwAR2caK2OMR0jW-JvkXut0Hk6p2FTdAxO_7E-17OmiedFU2ZPJSsUrsRRuL8
34. Kreps, G. (1981). The Worth of the NAS-NRC (1952-1963) and DRC (1963-Present) Studies of Individual and Social Responses to Disasters. In: Social Science and Natural Hazards. Ed. by J.D. Wright and P.H. Rossi (pp. 91–121). Cambridge, MA: Abt Books.
35. Чуйко, О.В. (2019). Дитина у тривожному середовищі: розвивальні та відновлювальні практики: Збірник тез (31 травня — 1 червня 2019 року, Київ). Київ: КНУ імені Тараса Шевченка.
36. Міграція та соціально-політичні настрої під час повномасштабної війни Росії проти України – сьома хвиля дослідження (2022).: https://gradus.app/documents/286/Gradus_EU_wave_7_UA.pdf
37. Безпечне навчання: 64% шкіл мають захисні споруди <https://mon.gov.ua/ua/news/bezpechne-navchannya-64-shkil-mayut-zahisni-sporudi>
38. Міграція та соціально-політичні настрої під час повномасштабної війни Росії проти України – дев'ята хвиля дослідження (2022).: https://gradus.app/documents/295/Gradus_EU_wave_9_UA.pdf
39. Ukraine situation Flash Update #30. 16 September 2022 (2022). UNHCR Publication. : <https://data.unhcr.org/en/documents/download/95676>
40. Detailed statistics on persons registered in the register of citizens of Ukraine and members of their families (2022) : <https://dane.gov.pl/en/dataset/2715,zarejestrowane-wnioski-o-nadanie-statusu-ukr/resource/41416>
41. World Bank Group (2019). Review of the Education Sector in Ukraine: Moving toward Effectiveness, Equity and Efficiency. World Bank,

Washington, DC. World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/32406>

42. Порівняльна таблиця видатків Міністерству освіти і науки України з Державного бюджету України 2022–2023 роки (2022).: https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2022/09/Analiz_vydatkiv_osvita_nauka_proektu_DB_2023.docx

43. Шевченко, С. (2021). Зміни в українському освітньому полі в умовах соціальної невизначеності. Український соціологічний журнал, (25), 17–36. <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2021-25-02>

44. Хомерікі, О. (2013) «Освітній простір» – концептуалізація поняття в контексті соціологічного теоретизування // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: зб. наук. праць. 2013.№ 57. С. 43-56.

45. Хомерікі, О. (2012) Вища освіта в європейських країнах: генезис і перспективи // Нова парадигма: журнал наукових праць. Вип. 113. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. С. 28-36.

46. Чепак, В. (2011) Теоретико-методологічні засади становлення і розвитку соціології освіти : монографія. К. : Геопринт. 303 с.

47. Щудло, С. (2012) Вища освіта у пошуку якості: quo vadis : монографія. – Харків – Дрогобич : Коло. 340 с.